

અનુપ્રેક્ષા ઉપવન

ભાગ - ૨

પં. ભવ્યસુંદરવિજય

નામ : અનુપ્રેક્ષા ઉપવન
ભાગ : ૨
લેખક : પં. ભવ્યસુંદરવિ.
ભાષા : ગુજરાતી
વિષય : વિવિધ વિષયોની અનુપ્રેક્ષાઓ
પ્રકાશક : શ્રમણોપાસક પરિવાર
books@shramanopasak.in

JSBN
SPARI0015

FOR PRIVATE CIRCULATION ONLY

©જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગરછીય શ્રમણ ભગવંતો

આના વાંચનના અધિકારી માત્ર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સાધુ-
સાધ્વી ભગવંતો જ છે.

ઐદંપર્યની ખોજ...

શાસ્ત્રના જ શાસ્ત્રકારોએ ચાર પ્રકારના અર્થ બતાવ્યા છે...
પદાર્થ, વાક્યાર્થ, મહાવાક્યાર્થ, ઐદંપર્યાર્થ.

શાસ્ત્રોના પઠન-પાઠન દરમિયાન,
કેટલીક શાસ્ત્રપંક્તિઓના ઐદંપર્યને ખોળવાનો જે પ્રયાસ થયો,
તે અહીં શબ્દસ્થ થયો છે...

છન્નસ્થતા વગેરેના કારણે ભૂલ થવાની સંભાવના છે જ.
બહુશ્રુતોને તેનું સંમાર્જન કરવા વિનંતી.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈ લખાયું હોય, તો મિરછા મિ દુક્કડમ્.

દ.
ભવ્યસુંદરવિ.

અનુક્રમણિકા

સંવિગ્નપાક્ષિક - બકુશકુશીલ	1
મૂળ - ઉત્તરગુણ વિરાધના	1
નિશ્ચય / વ્યવહારથી વંદનીયતા.....	1
સ્નેહ.....	3
દષ્ટિરાગ એટલે શું ?	4
આચરણ - ઉત્સર્ગ / અપવાદ	6
અવિધિ.....	7
શત્રુંજયમાં સુકૃત - ફળ કેટલું ?	9
પરિકર વિનાની પ્રતિમા અરિહંતની કે સિદ્ધની ?	12
ઋજુસૂત્ર નય	12
ભાવ નિક્ષેપ	14
ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ પછી મોક્ષ ક્યારે થાય ?	18
માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી ઉપભોગ	18
અસ્પૃશદ્ ગતિ.....	21
અનુકંપા	24
ગરજસુરક્ષા.....	25
ગણિ/પંન્યાસ પદ.....	27
વકતૃત્વ	29
ભૂલના કારણ અને પ્રતિભાવ	30
કાર્ય પાંચ રીતે થાય.	30

પાંચ વ્યવહાર	30
કેચિત્	31
ભક્તિ અને વિવેક	31
વિરામસ્થાને સંધિ	33
અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર	35
પશુ આધારિત ઉત્પાદનો નો પ્રચાર	38
નિશ્ચયનય ભણતાં પૂર્વે	39
ઉપદેશ-શૈલી	40
અનુપ્રેક્ષાઓ	41

પૂ.પં. શ્રી ભવ્યસુંદરવિ. મ.સા. લિખિત / સંપાદિત શ્રમણોપયોગી સાહિત્ય

1. શ્રુત-રત્ન-નિધિ ભાગ - ૧ થી ૧૦
(૧૦૮ ગાથાના ૧ એવા ૨૮ ગ્રંથોમાં, ૬૫ ગ્રંથોમાંથી પસંદ કરેલી ગોખવા યોગ્ય ૩૦૦૦ ગાથાઓના સંગ્રહ)
2. દશ વૈકાલિક સૂત્ર સાર્થ ભાગ ૧-૨
(પસંદ કરેલી ગાથા - અન્ય ગાથા - અર્થ; એમ ત્રણ જુદા રંગમાં પ્રકાશિત)
3. કર્મગ્રંથ ૧ થી ૪ - પદાર્થ સંગ્રહ
(૧ મહિનામાં સરળતાથી થઈ શકે તે રીતે, માત્ર ૧૦૪ પાનાંમાં)
4. વ્યાસિ પંચક - માથુરી - ગુજરાતી વિવેચન
(અન્યત્ર અનુપલબ્ધ એવી - આપત્તિના સ્થળ શી રીતે શોધી શકાય? તેનું નિવારણ શી રીતે ગોતી શકાય ? તેની વિચારણા)
5. વ્યુત્પત્તિવાદ - દ્વિતીયા કારક - પ્રથમ ખંડ - વિવેચન
6. અનુપ્રેક્ષા ઉપવન ભાગ ૧-૨
(વિવિધ શાસ્ત્રપંક્તિઓ પર વિશિષ્ટ વિચારણાઓ)
7. સંયમ સંવેદના ભાગ ૧-૨
(સંયમની વિશુદ્ધિ, પરિણતિની નિર્મળતામાં અત્યંત ઉપયોગી લેખો)
8. સંયમ-સંજીવની : સ્વાધ્યાય
(શ્રમણોને અભ્યાસોપયોગી માર્ગદર્શન)

સંવિગ્નપાક્ષિક – બકુશકુશીલ

શંકા : સંવિગ્નપાક્ષિક અને બકુશકુશીલ વચ્ચે તફાવત શું ?

સમાધાન : જેને મહાપ્રતોના પાલનનો પરિણામ જ ન રહ્યો હોય, તેથી છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક ચાલ્યું ગયું હોય; છતાં વેશ, ગુણાનુરાગ, સમ્યક્ત્વ હોય તે સંવિગ્નપાક્ષિક. જેને મહાપ્રતોના પાલનની ઈચ્છા રૂપ પરિણામ હોય, તેથી છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક હોય; પણ સંજવલન કષાયજન્ય અતિચારો ઘણાં હોય / સ્થૂળ હોય તે બકુશકુશીલ.

સંવિગ્નપાક્ષિકને સ્વકૃતિસાધ્યતા ન જણાતી હોવાથી મહાપ્રત-પાલનનો પરિણામ ન રહે.

પાર્શ્વસ્થને સ્વેષ્ટસાધનતા જ ન જણાતી હોવાથી મહાપ્રત-પાલનનો પરિણામ ન રહે.

બકુશકુશીલ પ્રમાદનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, શુદ્ધ પાલનનો પુરુષાર્થ કરે.

સંવિગ્ન પાક્ષિક પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે.

મૂળ – ઉત્તરગુણ વિરાધના

શંકા : મૂળગુણવિરાધના અને ઉત્તરગુણવિરાધના વચ્ચે તફાવત શું ? આધાકર્મી ઉત્તરગુણ બતાવ્યો છે, હિંસા તો તેમાં પણ છે.

સમાધાન : જ્યાં મહાપ્રતના ભંગનો પરિણામ હોય – ‘મારે આને મારી નાખવો છે...’ (અથવા કરાવણ / અનુમતિ), તે મૂળગુણવિરાધના...

જ્યાં ઈન્દ્રિય કે અન્ય પરવશતાથી જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેમાં આનુષંગિક રીતે હિંસા વગેરે હોય (તેનું જ્ઞાન પણ હોય અને તેથી તે કાળે તેની પરોક્ષ અનુમતિ પણ હોય) તે ઉત્તર ગુણવિરાધના...

જો ઉત્તરગુણ વિરાધનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન લેવાય, અને વારંવાર થાય, તો મહાપ્રતના પરિણામનો નાશ કરીને મૂળગુણ વિરાધના ઊભી કરે.

નિશ્ચય / વ્યવહારથી વંદનીયતા

- નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવો – સર્વગુણસંપન્ન હોવાથી વંદનીય છે.
- થોડાક અશુદ્ધ નિશ્ચયથી જે જીવો સર્વગુણસંપન્ન થયા છે કે થવાના છે – તે જ વંદનીય છે.
એટલે અભવ્યની બાદબાકી થાય.
- વ્યવહારથી વંદનીયતા તો ગુણસંપન્ન અવસ્થાની જ હોય છે. તે અવસ્થા બે પ્રકારની છે.

a. સર્વ(ક્ષાયિક)ગુણસંપન્ન અવસ્થા

b. આંશિક(ક્ષાયોપશમિક)ગુણસંપન્ન અવસ્થા

a. સર્વ(ક્ષાયિક)ગુણસંપન્ન અવસ્થા

જે જીવો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે, તેમની સિદ્ધ અવસ્થાનો સ્થાપના નિક્ષેપ વંદનીય બને.

સિદ્ધ બનવાના અવ્યવહિત પૂર્વની અવસ્થાનો નામનિક્ષેપ વંદનીય બને. તે એટલા માટે કે સિદ્ધ અવસ્થાનું નામ હોતું નથી, એટલે ઉપચારથી તેની અવ્યવહિત અવસ્થાના નામને નામનિક્ષેપ કહેવાય છે.

ભાવનિક્ષેપ માનસ કલ્પનાથી વંદનીય બને છે, તે વ્યવહારનો વિષય નથી.

તેમનો દ્રવ્યનિક્ષેપ – પૂર્વાવસ્થાના મૃત શરીર રૂપ લો, તો વંદનીય છે. પણ જીવંત હોય ત્યાં સુધી સિદ્ધરૂપે વંદનીય બનતો નથી – સાધુ વગેરે રૂપે વંદનીય બની શકે.

શંકા: ભરત ચક્રીએ મરીચિને તીર્થંકરરૂપે વંદન કર્યું, તે દ્રવ્યનિક્ષેપ જ છે ને ?

સમાધાન: હા – પણ વ્યવહારની અશુદ્ધિ ટાળવા માટે જ, તેમણે 'નવિ વંદું ત્રિદંડિક વેશ..' રૂપ ઘોષણા કરી છે.

b. આંશિક ગુણસંપન્ન અવસ્થા

ક્ષયોપશમ અતીન્દ્રિય હોવાથી, આપણે જાણી શકતા નથી. એટલે (૧)આચાર (૨)વેશ (૩)કુળ દ્વારા તેનું અનુમાન કરીને વ્યવહારથી વંદનીયતા માનવાની છે.

જો કે ગુણસંપન્નતા મંદ મિથ્યાત્વથી આવે છે, છતાં વંદનીયતા સમ્યક્ત્વથી જ મનાયેલી છે; તેનું કારણ એ જ છે કે મંદ મિથ્યાત્વથી આચાર-વેશ-કુળથી વિપરીત હોય છે.

સમ્યક્ત્વનું અનુમાન (૧)જૈન કુળમાં જન્મ (૨)શ્રાવકાચાર – દેવ-ગુરુ ભક્તિ વગેરેથી થાય છે.

ચારિત્રનું અનુમાન મુખ્યત્વે વેશથી થાય છે, છતાં આચારથી સર્વથા હીન જણાઈ આવે, ત્યાં નથી થતું.

આ રીતે અનુમાન કર્યા પછી, તેમના

- ભાવનિક્ષેપ, સ્થાપના નિક્ષેપ, નામ નિક્ષેપ – ત્રણે વંદનીય છે.
 - દ્રવ્યનિક્ષેપમાં – દીક્ષાર્થીની વિશેષ વંદનીયતા છે, છતાં તે શ્રાવકરૂપે જ છે; ગુરૂવંદન નથી કરાતું.
 - સાધુ કે વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન શ્રાવકના મૃત શરીરની વંદનીયતા છે.
- આમ દ્રવ્યનિક્ષેપ, માત્ર મૃતશરીર રૂપે જ વંદનીય છે. પૂર્વાવસ્થામાં નહીં, એટલે દ્રવ્યનિક્ષેપની સ્થાપના પણ વંદનીય નથી.

- જૈનેતર કુળમાં જન્મેલા, જૈન આચારો ન પાળતાં ગૃહસ્થો પણ તપશ્ચર્યા વગેરે જૈન આરાધના કરે, તો બહુમાનનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે.
તે જ રીતે તેઓ ગુરુભગવંતની સેવા કરે તો તેમનું તે ગુણવત્ત્વેન બહુમાન કરવામાં કોઈ વાંધો જણાતો નથી; કારણકે તે પણ વ્યવહારથી જૈન આરાધના જ છે. તે રીતે જૈન કાર્યોમાં સહાયક બનનારાનું પણ કરવામાં કોઈ વાંધો જણાતો નથી.
લોકપ્રસિદ્ધ દુર્જનો, અશિષ્ટો, ગુણહીનોનું જાહેરમાં ન કરાય, તે ઈચ્છનીય છે. પણ ક્યારેક 'તુષ્યતુ દુર્જન' ન્યાયે કરાય તો આશયની શુદ્ધતા હોવાથી વાંધો નથી.
- ક્ષાયિક ગુણવાન્ ભવસ્થ કેવલિની વંદનીયતા, ક્ષાયોપશમિક ગુણવાન્ સાધુની જેમ જ સમજવી.
એટલે જ ભરત ચક્રીએ વેશ પહેર્યા પછી જ ઈન્દ્રએ વંદન કર્યા.

સ્નેહ

- પરહિતચિંતા રૂપ મૈત્રીભાવ પણ એક પ્રકારનો સ્નેહ છે, જ્યાં સામા પક્ષેથી પ્રતિભાવની કોઈ અપેક્ષા હોતી નથી. ઘણીવાર તો સામા પક્ષેથી પ્રત્યુપકારના બદલે અપકાર થાય તો પણ મૈત્રીભાવ અખંડ રહે છે—એવું મહાપુરુષોના જીવનમાં દેખાય છે.
- સ્નેહરાગમાં વિશિષ્ટ સમજણ ન હોવાના કારણે સામાના આત્મહિતની ચિંતા ન હોય પણ લૌકિક સુખની ચિંતા અને ઈચ્છા હોય છે.
ક્યારેક સ્નેહરાગમાં સામેથી પ્રતિભાવની અપેક્ષા નથી હોતી, અને સામા પક્ષની ઉપેક્ષા છતાં સ્નેહ અખંડિત રહે છે. પણ મહદંશે સ્નેહરાગ, સામા પક્ષેથી હકારાત્મક પ્રતિસાદની અપેક્ષા રાખે છે. તેનાથી જ ટકે છે, વધે છે.
- સાધુ ભગવંતો વચ્ચેનો સ્નેહ — એ મૈત્રીભાવના અને સ્નેહરાગ, બેમાંથી એક અથવા બંનેના મિશ્રણરૂપ હોઈ શકે છે.
જેમ વ્યવહારથી નિશ્ચયધર્મ આવે છે/ટકે છે; સમ્યગ્દર્શનના આચારોના પાલનથી સમ્યગ્દર્શનનો પરિણામ આવે છે, ટકે છે, નિર્મળ/દઢ બને છે; તેમ સ્નેહના આચારો પણ સ્નેહ ઊભો કરે છે, ટકાવે છે, મજબૂત કરે છે.
- પરસ્પર મિલન, પત્રવ્યવહાર, શાતાપૃચ્છા, લૌકિક/પારલૌકિક હિતચિંતા, તેવી વાતોનું આદાન-પ્રદાન, ભક્તિ વગેરે સ્નેહના આચારો છે.
- સંયમ કે સ્વાધ્યાયના અતિરેકમાં, સ્નેહના આચારોની ઉપેક્ષા થાય તો સ્નેહ ટકવો દુઃશક્ય બને. અને સ્નેહ ન હોય, તો વિરોધ ઊભો થવાની શક્યતા રહે જ.
- અનુભવો એવા થયા છે કે,

કોઈક મહાત્માઓ વિરાધનાના ભયે, મહાત્માઓને પત્ર પણ લખતા નથી, આવેલા પત્રના પ્રત્યુત્તર આપતાં નથી.

કોઈક મહાત્માઓ આસપાસમાં જ સ્થિરતા કરીને રહેલા/ચાતુર્માસ માટે રહેલા મહાત્માઓને વંદન/ક્ષમાપના વગેરે માટે પણ જતાં નથી-પૂર્વનો પરિચય હોય, એક જ સમુદાય હોય, સમાન વય-અભ્યાસ હોય તો પણ.. કારણકે તેઓ એવું માને છે કે - તેમાં સ્વાધ્યાય ‘બગડે’ છે. સમયનો ‘વેડફાટ’ થાય છે !
આવી ઉપેક્ષા, સ્નેહનો ઘાત કરનારી બને છે !

- જુદા જુદા વિદ્વાનો વચ્ચે અભિપ્રાયભેદ તો અનિવાર્ય છે. અભિપ્રાયભેદ હોવા છતાં સ્નેહ હોય તો સંઘર્ષ નથી થતો. અને એ સ્નેહ ઉપરોક્ત આચારોથી જ ઊભો થાય છે, ટકે છે.

જ્યાં મતિ સ્યાદ્ધાદથી પરિકર્મિત હોય - ‘સામેવાળા પણ ગુણવાન્ છે, બુદ્ધિમાન છે; તેમની ભિન્ન વિચારધારા પાછળ પણ કોઈ વિશેષ અપેક્ષા/રહસ્ય હોઈ શકે;’ એવી પરિણતિ આત્મસાત્ થઈ હોય તો અભિપ્રાયભેદ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા આવે-બીજાના અભિપ્રાયને સન્માનથી જોવાય.

જ્યાં ‘મારી વિચારધારા જ સાચી છે (અથવા સાચી જ છે)’ એવું વલણ હોય; ત્યાં અભિપ્રાયભેદમાંથી સંઘર્ષ જન્મે.

દુઃખદ હકીકત એ છે કે વર્તમાનમાં સ્યાદ્ધાદ-પરિકર્મિત મતિ ઓછી દેખાય છે.

- કાળની એ પણ બલિહારી છે કે, આપણી પેઢીના નૂતન વિદ્વાનોને અભ્યાસ+તર્કથી, ચાલી આવેલ વાત કરતાં કંઈ જુદું પ્રતીત થાય, તો તેને જાહેરમાં મૂકતાં પૂર્વે અનુભવી વૃદ્ધોને પૂછવાની/તેમની પાસે પ્રમાણિત કરાવવાની વૃત્તિ ઓછી રહી છે.

વધુ પડતા આત્મવિશ્વાસથી તેવી વાતો જાહેરમાં મૂકાઈ જાય છે, જે અભિપ્રાયભેદને જન્મ આપે છે.

ક્યારેક નામનાની કામનાથી, ક્યારેક દષ્ટિરાગથી-પોતાના વિચારોને ફેલાવવા એક અલગ ગ્રુપ ઊભું કરાય છે; તે પણ અભિપ્રાયભેદને જન્મ આપે છે.

દષ્ટિરાગ એટલે શું ?

દષ્ટિરાગ નો અર્થ એવો કરાય છે, કે ‘ખોટી વાતની પકડ.’

પણ આ અર્થમાં કેટલીક સમસ્યા છે.

‘ખોટી’ એટલે શું ?

વ્યક્તિને પોતાને તો પોતાની વાત સાચી જ લાગતી હોય છે. તો જ તે પકડ રાખે ને ?

જો ખોટીનો અર્થ એ રીતે કરાય કે સર્વજ્ઞની દષ્ટિએ ખોટી... તો વર્તમાનકાળમાં તો તેનો નિર્ણય સંભવ જ નથી.

સહુ એમ જ માનશે કે 'મને જે સાચું લાગે છે તે જ સર્વજ્ઞની દષ્ટિમાં સાચું છે. એટલે મારી પકડ સાચી વાતની જ છે.'

તો દષ્ટિરાગ કોને કહેવો ?

મને એવું સમજાય છે કે

'મારી બુદ્ધિમાં જે સાચું લાગે તે જ સાચું...

મારી બુદ્ધિમાં જે ખોટું લાગે તે ખોટું.. પછી ભલે તે વાત કોઈની પણ હોય.'

આવી પકડ એ પણ દષ્ટિરાગ જ છે, કદાચ્રહ છે.

જ્યાં એવી પરિણતિ હોય કે,

'મારી બુદ્ધિમાં સમજાય કે નહીં, પણ જ્ઞાની એવા ગુણવાન્ (સંવિગ્ન-ગીતાર્થ) ની વાત મારે સ્વીકારી લેવી.'

તે જ શ્રદ્ધા છે, દષ્ટિરાગનો અભાવ છે.

આ વાતને શાસ્ત્રાધારો પણ છે જ. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં દશ સામાચારીના અધિકારમાં સંવિગ્ન-ગીતાર્થના વચનને નિર્વિકલ્પે (બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવ્યા વિના) તહતિ કરવાનું વિધાન છે. તેવું ન કરનારને મિથ્યાત્વ દોષની આપત્તિ આપી છે.

દષ્ટિરાગ, મિથ્યાત્વનો જનક છે, એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

ઉપદેશમાળામાં, એક આજ્ઞાને પણ ન સ્વીકારનારનો બાકીની આજ્ઞાનો સ્વીકાર પણ શ્રદ્ધારૂપ નથી - એવું જણાવ્યું છે.

તેનો પરમાર્થ એ જ સંભવે છે કે જેટલી આજ્ઞા સ્વીકારી છે, તે બુદ્ધિમાં બેઠી - તેથી જ સ્વીકારી છે. એટલે જ જે આજ્ઞા બુદ્ધિમાં ન બેસી - તેનો અસ્વીકાર થયો છે. એટલે નિર્ણય એવો થાય કે જ્યાં પણ એવો આગ્રહ હોય કે 'મને સમજાય તો જ, તેટલું જ સ્વીકારવું.' એ દષ્ટિરાગ જ છે. પછી સાચી વાત સાચી સમજાઈ હોવાથી સ્વીકારે, તો પણ તે શ્રદ્ધા નથી.

જ્યાં એવી પરિણતિ આત્મસાત્ થાય કે

'ગીતાર્થોની બુદ્ધિ અનુભવ વગેરે વિશાળ છે. મારી ટૂંકી બુદ્ધિ વગેરેથી તેમના વચનો ન સમજાય તે, મારી બુદ્ધિનો વાંક છે. પણ વાત તો તેમની જ સાચી છે.' તે શ્રદ્ધા છે. તે જ દષ્ટિરાગથી મુક્ત કરે છે. પ્રજ્ઞાપનીયતા લાવે છે.

માર્ગાનુસારી જીવ, દ્રવ્યથી જિનશાસન ન પામ્યો હોવા છતાં પણ દષ્ટિરાગથી મુક્ત થયો હોવાથી પ્રજ્ઞાપનીય બને છે, અને તેથી કાળક્રમે જિનશાસન પામે છે.

અભવ્ય કે ભારેકર્મી જીવો દ્રવ્યથી જિનશાસન પામ્યા હોવા છતાં આ દષ્ટિરાગના કારણે શ્રદ્ધાના સ્તર સુધી પહોંચી શકતા નથી, અને તેથી મળેલું જિનશાસન સાર્થક કરી શકતા નથી.

આપણે આવા દષ્ટિરાગથી મુક્ત થઈને આત્મહિત સાધીએ એ જ અભ્યર્થના.

કલિકાલસર્વજ્ઞએ આપણને સાવચેત કર્યા છે –

દૃષ્ટિરાગસ્તુ પાપીયાન્, દુરુચ્છેદઃ સતામપિ ।

આચરણા – ઉત્સર્ગ / અપવાદ

1. શાસ્ત્રવચનો ઉત્સર્ગ – અપવાદ બંનેના હોય છે.
2. મૂળભૂત રીતે જે અપવાદ છે, તે વિશિષ્ટ સંયોગોમાં ઉત્સર્ગરૂપ પણ બને છે.
ગુપ્તિ એ ઉત્સર્ગ છે, સમિતિ એ અપવાદ છે. છતાં સાપેક્ષ સાધુ માટે સમિતિ એ ઉત્સર્ગરૂપ બને છે, અને તેથી તેનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી હોતું.
3. અપવાદમાં જયણા – પંચકહાનિનો ક્રમ હોય છે.
છતાં તે બધા અપવાદ જ છે. અને તે બધાનું વ્યવહારથી પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે.
4. જે બાબતમાં શાસ્ત્ર સર્વથા ઉદાસીન છે, તેમાં આચરણા જ ઉત્સર્ગ બને છે, તેનું કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી હોતું.
5. જે બાબતમાં શાસ્ત્ર અન્યથા હોય; પણ ગીતાર્થોએ પટ્ટકાદિ દ્વારા અન્યથા પ્રવર્તન નિયત કર્યું હોય, ત્યારે તે પ્રવર્તન પણ ઉત્સર્ગરૂપ બને છે. જેમકે, સંવિગ્ન સાધુઓના પીળાં વસ્ત્રો (તે કાળે).
6. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વિશિષ્ટ દ્રવ્યાદિમાં અસંભવ બન્યો હોય ત્યારે પટ્ટકાદિ વિના પણ બહુગીતાર્થો દ્વારા જે આચરાયેલું-આચરાતું હોય; તે પણ ઉત્સર્ગ બની જાય છે. જેમકે, જૈન પંચાંગનો વિચ્છેદ થતાં હિંદુ પંચાંગનું અનુસરણ.
7. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વિશિષ્ટ સત્ત્વશાળી જીવો માટે સંભવિત હોવા છતાં મહદંશે અસંભવ બન્યો હોય, ત્યારે પણ બહુગીતાર્થો દ્વારા જે આચરાયેલ હોય; તે વાસ્તવમાં અપવાદરૂપ હોવા છતાં ઉત્સર્ગપ્રાયઃ બની જાય છે. જેમકે બે થી વધુ પાતરા રાખવા, તરપણી રાખવી... અને એટલે જ, વર્તમાન વ્યવહારમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાતું કે લેવાતું હોય, તેવું દેખાતું નથી... અલબત્ત, તે ન આચરનારને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આવતું.
8. વર્તમાનમાં કોઈ કારણ ન હોવા છતાં, શાસ્ત્રભિન્ન એવી કોઈ આચરણા **સકળ સંઘમાં** પ્રવર્તમાન હોય, તો તે પણ ઉત્સર્ગ બની જાય છે. જેમકે પડિલેહણના બોલ... અને એટલે જ તે ન બોલવામાં પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાય છે. (લઘુશાંતિ)

૭. શાસ્ત્રભિન્ન આચરણા કોઈ વિશિષ્ટ દ્રવ્યાદિમાં કોઈ ગીતાર્થે પ્રવર્તાવી હોય, પછી કારણ ચાલ્યું જવા છતાં તે **મહદંશે** પ્રવર્તમાન હોય તો પણ તે ઉત્સર્ગરૂપ બને છે... તેથી તે આચરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આવતું. અલબત્ત તે ન આચરનારને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી હોતું. જેમકે આચાર્યો દ્વારા પાટનો ઉપયોગ...

આમાં મુદ્દા નં. ૪-૫-૬-૮ ની આચરણા નિયત-ઉત્સર્ગરૂપ બને છે, તેથી તેના અનાચરણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

મુદ્દા નં. ૭-૯ ની આચરણા અનિયત-ઉત્સર્ગરૂપ હોવાથી આચરણ કે અનાચરણ બંનેમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો વ્યવહાર નથી.

અવિધિ

આરાધના કરવા છતાં અવિધિ કરવાની વિવિધ ભૂમિકાઓ આ હોઈ શકે...

૧. કરવું જોઈએ એટલી જ ખબર છે... 'વિધિ પૂર્વક કરવું જોઈએ, વિધિ હોય...' તેવી ખબર જ ન હોય...
૨. 'વિધિપૂર્વક કરવું જોઈએ, વિધિ હોય' તે ખબર હોય, પણ વિધિ શું? તે ખબર નથી.... વિધિ જાણવાની ઈચ્છા પણ નથી...
૩. વિધિ જાણવાની ઈચ્છા છે, પણ સંયોગ નથી...
૪. વિધિ જાણવાની ઈચ્છા છે, સંયોગ પણ છે... પણ પુરૂષાર્થ જ નથી... પ્રમાદ છે...
૫. વિધિ જાણવાનો પુરૂષાર્થ ચાલુ છે, પણ હજુ વિધિનું પૂર્ણ જ્ઞાન નથી...
૬. વિધિનું જ્ઞાન છે, પણ પાળવાની ઈચ્છા નથી....
૭. વિધિનું જ્ઞાન છે, પાળવાની ઈચ્છા પણ છે, પણ પ્રમાદ છે. સુખશીલતા વગેરે કારણે પાળતો નથી... ન પાળવાનો વિશેષ ડંખ નથી, પ્રાયશ્ચિત્ત નથી...
૮. પ્રમાદના કારણે પાળતો નથી, તેનો પશ્ચાત્તાપ છે, પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો નથી.
૯. પ્રમાદના કારણે પાળતો નથી, તેનો પશ્ચાત્તાપ પણ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે છે.
૧૦. 'યન્માધવેનોક્તં તન્ન' ન્યાયે, સામે ચડીને અવિધિ આચરે છે.
૧૧. ગુરૂ પરંપરાથી વિધિનું વિપરીત જ્ઞાન મળ્યું છે.

આમાં

૧. નં. ૨ માં અજ્ઞાનનો અભિનિવેશ છે.
- નં. ૬ માં વિધિપાલનની ઉપેક્ષારૂપ અભિનિવેશ છે.
- નં. ૧૦ તો પ્રત્યનીકતા જ છે.

એટલે એ ત્રણમાં, શાસ્ત્રકારે બતાવેલ મહા-મૃષાવાદ, પાપાનુબંધ વગેરે મહાદોષો છે.

2. નં. 1-3-5 માં અજ્ઞાન છે.

તેમાં જો જ્ઞાન મળતું હોય તો લેવાની અને આચરવાની ઈચ્છા રૂપ વિધિનો પક્ષપાત હોય, તો અવિધિ ક્ષમ્ય છે...

અર્થાત્ વિધિપૂર્વક થતા પાલનના લાભને આંશિકપણે ઘટાડે તો પણ નુકસાન તો નથી જ થતું. એટલું જ નહીં, ક્યારેક વિધિપાલનનો તીવ્ર પક્ષપાત હોય તો વિધિપૂર્વક કરાતા અનુષ્ઠાન જેવો જ લાભ પણ મળી શકે છે.

3. નં. 11 માં ગુરૂ જો સંવિન્ન - ગીતાર્થરૂપે નિર્ણીત કર્યા હોય, તો તેમની પરતંત્રતાથી થતી અવિધિ સર્વથા નિર્દોષ છે.

4. નં. 4-7-8-9 માં પ્રમાદ હોવાથી વિધિપાલનના લાભ કરતા લાભ ઘણો જ ઘટી જવા રૂપ નુકસાન થાય છે... એટલું જ નહીં, પ્રમાદ પછી જો પશ્ચાત્તાપ કે પ્રાયશ્ચિત્ત ન હોય તો કાળાંતરે વિધિનો પક્ષપાત જ નાશ પામે અને ઉપેક્ષારૂપ અભિનિવેશ આવી જતાં પાપાનુબંધ થવા સંભવ રહે....

5. પ્રમાદથી અવિધિ કર્યા પછી તીવ્ર પશ્ચાત્તાપપૂર્વક શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે. (નં. 9) તો પૂર્ણ વિધિપાલન જેટલો લાભ પણ મળે.

હવે મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે,

જ્યાં વિધિપાલનની ઉપેક્ષા વગેરે રૂપ અભિનિવેશ છે, ત્યાં પાપાનુબંધ જેવું તીવ્ર અશુભ ફળ કેમ ?

તેના પર વિચારતા એવું જણાય છે કે →

અનુષ્ઠાન કરવા છતાં અભિનિવેશથી વિધિપાલનની ઉપેક્ષા હોય, ત્યાં અનુષ્ઠાન કરવા પાછળનું પ્રયોજન શું ?

■ આજ્ઞાપાલન તો નથી જ, કારણકે આજ્ઞાપાલનનું લક્ષ્ય હોય તો વિધિપાલનનું લક્ષ્ય આવી જ જાય...

એટલે તે અમૃતાનુષ્ઠાન નથી જ....

■ મહદંશે પ્રયોજન ઈહલૌકિક પ્રશંસાદિ કે પારલૌકિક સ્વર્ગાદિ રહેવાનું.

{તેમાં પારલૌકિકની શક્યતા પણ અલ્પ છે, કારણકે તેની સિદ્ધિ માટે પણ વિધિ આવશ્યક છે, તે ખબર હોય છે....}

હવે તે સુખેચ્છા, બાધ્ય કે અબાધ્ય ?

બાધ્ય સુખેચ્છા એવી હોય છે કે પ્રગટપણે તે સુખની ઈચ્છા હોવા છતાં અવ્યક્તપણે પણ તે સુખની હેયતા (વાસ્તવિક દુઃખરૂપતા) ની સમજણ હોય છે...

અને તેથી મોક્ષની ઉપાદેયતા પડી હોય છે....

તેવી વ્યક્તિ અવિધિ કરે તો પણ, તે અવિધિ મોક્ષમાં બાધક છે, તેવું જ્ઞાન હોવાથી તેનો સામાન્ય પણ ડંખ રહે; અભિનિવેશ ન આવે.

એટલે અવિધિનો અભિનિવેશ - સુખેરછાની અબાધ્યતાને જણાવે છે. માત્ર સુખાપેક્ષાથી જ અનુષ્ઠાન થઈ રહ્યું છે - તે જણાવે છે.

આમ તે અનુષ્ઠાન તદ્દેતુ પણ નથી રહેતું. એટલે તે વિષ-ગર રૂપ બની જાય છે, તેથી પાપાનુબંધી બને છે.

■ ક્યારેક ગતાનુગતિકતા હોઈ શકે...

જો કે ગતાનુગતિકતામાં પ્રાયઃ અભિનિવેશ ન હોય... છતાં હોય, તો તે લોકસંજ્ઞારૂપ બનવાથી, વિષાનુષ્ઠાન રૂપ બને; અને તેથી પાપાનુબંધી બને...

આમ, અવિધિમાં પાપાનુબંધનું મૂળ કારણ તો, અનુષ્ઠાન પાછળની અબાધ્ય ફળાપેક્ષા જ છે, અવિધિ માત્ર તેની ધોતક છે; એવું જણાય છે.

શત્રુંજયમાં સુકૃત - ફળ કેટલું ?

વર્તમાન સંઘમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે કે અન્ય ક્ષેત્રોમાં કરેલા સુકૃત કરતાં શત્રુંજયમાં કરેલ સુકૃતનું ફળ હજારો- લાખો કે અનંતગણું છે.

આ વાતનો રહસ્યાર્થ વિચારવા જેવો છે.

■ ઓઘ નિર્ચુકિત (આગમ, રચયિતા ચૌદપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી) માં લખ્યું છે કે, કોઈ પણ જીવને 'અણુમાત્ર' પણ કર્મબંધ, પોતાના પરિણામ-અધ્યવસાય સિવાયના કોઈ નિમિત્તથી થતો નથી...

■ અનેક શાસ્ત્રોમાં વચન છે કે શાસ્ત્રોનું રહસ્ય આ જ છે કે કર્મબંધ કે નિર્જરામાં 'પરિણામ' જ પ્રમાણ છે, કારણ છે.

■ ઉપદેશમાળામાં લખ્યું છે કે, જે જીવ જે સમયે જે ભાવમાં છે, તેનાથી કર્મ બાંધે છે.

■ ૩૨-૩૨ માં જણાવ્યું છે કે ફળમાં ભાવથી જ ફરક પડે છે. ક્ષેત્રના ભેદથી ફળભેદ માત્ર વ્યવહારથી કહેવાય છે.

આમ, શાસ્ત્રવચનો પરથી અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે ફળનું કારણ માત્ર 'ભાવ-પરિણામ-અધ્યવસાય' જ છે; દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર વગેરે સાક્ષાત્ કારણ નથી...

પ્રશ્ન : તો શું શત્રુંજયમાં ફળ વધુ મળે, એ વાત ખોટી છે ?

ઉત્તર : ના, પણ તેનો રહસ્યાર્થ વિચારવાનો છે. અને તે એ છે કે શત્રુંજયમાં ભાવોત્પત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં થવાની સંભાવના છે... એટલે સંભવિત અર્થમાં વિશેષ ફળ છે. જો વિશેષ ભાવોત્પત્તિ થાય, તો જ વિશેષ ફળ મળે. જો વિશેષ ભાવોત્પત્તિ ન

થાય, તો કંઈ વિશેષ ફળ ન મળે.

હવે એ વિચારવું જોઈએ કે, શત્રુંજયમાં ભાવોત્પત્તિની સંભાવના વિશેષ કેમ છે? એક કારણ, ક્ષેત્રનો પ્રભાવ છે... દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-વાતાવરણ વગેરે પણ પરિણામને અસર કરે છે.

જો કે એ વાત નોંધનીય છે કે શત્રુંજયમાં શ્રાવકોને વિશેષ ફળ બતાવ્યું છે, સંયમીને નહીં... સંયમના પાલનમાં શત્રુંજયના ક્ષેત્રનો કોઈ પ્રભાવ નથી બતાવ્યો. તેથી મુખ્યત્વે ભક્તિરૂપ સુકૃતોમાં જ શત્રુંજય ક્ષેત્રનો પ્રભાવ છે, એમ માનવું રહ્યું. શ્રાવક યોગ્ય સુકૃતો મુખ્ય બે પ્રકારના સંભવે છે.

- ઘરબેઠાં સંપત્તિનું દાન
- શત્રુંજયમાં હાજર રહીને, દેવ-ગુરુ-સાધર્મિકોની ભક્તિ

આમાં બીજા પ્રકારમાં, શત્રુંજય ક્ષેત્રનો પ્રભાવ પડી શકે છે, કારણકે વ્યક્તિ ત્યાં હાજર છે; પણ ઘરબેઠાં જે દાન કરે, તેને તો તેવા કોઈ પ્રભાવનો અનુભવ થવો સંભવ નથી; તેથી ભાવવૃદ્ધિ પણ સંભવિત નથી... એટલે ઘરબેઠાં શત્રુંજયમાં દાન કરવાથી વિશેષ ફળની સંભાવના નથી.

પ્રશ્ન : પણ શત્રુંજયમાં દાન કરવાનો વિશેષ ઉદ્ધાસ હોય તો, વધુ લાભ મળે ને?

ઉત્તર : હા; પણ તેનું કારણ શત્રુંજય નથી, ઉદ્ધાસ છે. અને કોઈ વિશેષક્ષેત્રમાં ઉદ્ધાસ થવાનું કારણ મુખ્યત્વે તેવો ઉપદેશ, પ્રવાદ કે વાતાવરણ હોય છે; તે ક્ષેત્રનો પ્રભાવ નહીં.

અહીં એ પણ નોંધનીય છે કે, વ્યક્તિને ઉદ્ધાસ હોય એટલે તે જ ક્ષેત્રમાં વાપરવાની પ્રેરણા કરવી ઉચિત નથી. સંયોગો અનુસાર આવશ્યકતાવાળા ક્ષેત્રમાં તેનો ઉદ્ધાસ વધારવો, એ ઉપદેશકનું કર્તવ્ય છે.

પ્રભુભક્તિ(દેવદ્રવ્ય) સ્વરૂપ સ્વપ્નાદિમાં વાપરવાના ઉદ્ધાસવાળાને આવશ્યકતાનુસારે સર્વસાધારણ-પાઠશાળા-જીવદયા વગેરે ક્ષેત્રમાં વાપરવાની પ્રેરણા કરાય છે. તે ઉપાદેય જ મનાય છે, તેમાં દોષ નથી. તેમ પ્રવાદના કારણે જ શત્રુંજયમાં વાપરવાના ઉદ્ધાસવાળાનો ઉપદેશ દ્વારા અન્ય ક્ષેત્રોમાં ઉદ્ધાસ વધારવો તે ઉપદેશકનું કર્તવ્ય બને છે; શત્રુંજયમાં દાનના મહિમાના જ ગુણગાન કરવા, તે નહીં. તે તો સાધારણની ખોટના અવસરે દેવદ્રવ્ય વૃદ્ધિનો મહિમા ગાવા જેવું અનવસર કૃત્ય બને...

એટલે 'શત્રુંજયમાં (હાજર રહ્યા વિના) સંપત્તિનો સદ્વ્યય કરવાથી અન્ય ક્ષેત્ર કરતાં અનેકગણું પુણ્ય બંધાય' તેવો ઉપદેશ વિચારણીય બને છે.

{હા, શત્રુંજયમાં પણ જે આવશ્યક કાર્ય હોય, તેના માટે તેવો ઉપદેશ અપાય તો પ્રશ્ન

નથી; પણ ઉપધાન-નવાણું-સંઘ વગેરે માટે, તેવો ઉપદેશ વિચારણીય બને છે.)

એટલું જ નહીં; થોડા સમય પૂર્વે શત્રુંજયમાં જ ભેગા થયેલા આચાર્ય ભગવંતો દીર્ઘ વિચારણાના અંતે એવા નિષ્કર્ષ પર આવેલા કે શત્રુંજયમાં જે અનુષ્ઠાનો થાય છે તેના પરિણામે તીર્થની પવિત્રતા, સુરક્ષા વગેરે પર બહુ મોટા જોખમો ઊભા થાય છે. અન્યધર્મીઓ જ પુષ્ટ થાય છે, તેમની વસતિ વધે છે, પ્રભુત્વ વધે છે, જોર વધે છે. અને એટલે તે સહુએ નિર્ણય કરેલો કે શત્રુંજયમાં કોઈ અનુષ્ઠાનો કરવા નહીં...

કેટલાકે 'આવું શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય જણાવ્યું નથી...' વગેરે કહીને વિરોધ કર્યો... તેમણે એ વિચારવું જોઈએ કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ-રક્ષણ વગેરે મહાન્ પુણ્યબંધ શાસન પ્રભાવના - તીર્થંકર નામકર્મનું કારણ બતાવ્યું હોવા છતાં, કમલપ્રભાચાર્યએ (કારણવિશેષ હોવાથી) 'અહીં દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી, તે પાપના બંધનું કારણ છે' તેવો ઉપદેશ કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હતું... એ વાત શાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

તો પછી, વર્તમાનમાં જો દીર્ઘદષ્ટિએ, શત્રુંજયમાં થતા અનુષ્ઠાનો શાસન/તીર્થ પર જોખમના જ કારણ બનતા હોય, તો તેના નિષેધનો ઉપદેશ કેમ ન કરી શકાય ? મુગ્ધ જીવોને વિવેક આપવો તે ગીતાર્થનું કર્તવ્ય છે; તેનાથી જ કમલપ્રભાચાર્યએ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હતું.

એટલે દાનના સંદર્ભમાં આટલું ફલિત થાય છે કે...

- શત્રુંજયમાં સંપત્તિનું દાન કરવાથી, અન્ય ક્ષેત્ર કરતાં વિશેષ ફળ, માત્ર ક્ષેત્રના કારણે મળતું નથી. વ્યક્તિવિશેષને વિશેષ ઉદ્ધાસ થાય, તે તો કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સંભવિત છે.
- ઉપદેશકનું કર્તવ્ય, આવશ્યકતાવાળા ક્ષેત્રમાં દાતાનો ઉદ્ધાસ વધારવાનું છે, નહીં કે અનાવશ્યક ક્ષેત્રમાં દાનનો મહિમા ગાવાનું...
- દીર્ઘ દષ્ટિએ શત્રુંજયમાં થતો વ્યય, તીર્થ પર જોખમનું જ કારણ બનતો હોય, તો તેનો નિષેધ પણ ઉપદેશક માટે ઉપાદેય છે...

હવે, શત્રુંજયમાં હાજર રહીને ભક્તિ કરનારના વિષયમાં,

- પ્રભુભક્તિમાં ભાવોત્પત્તિની વિશેષતા બહુલતાએ છે. તેમાં યાત્રાનું કષ્ટ, ભક્તિમય વાતાવરણ, ક્ષેત્રની પવિત્રતા વગેરે અનેક કારણો છે.
- સાધુભક્તિમાં ભાવોત્પત્તિમાં મોટો પ્રશ્નાર્થ છે. ઊલટું મહદંશે, સાધુ-સાધ્વી પ્રત્યે અસદ્ભાવ વગેરે જોવા મળે છે. આ વાત અતિશય પ્રસિદ્ધ છે.
- સાધર્મિક ભક્તિમાં બંને બાજુના કારણો છે. કષ્ટ વેઠનારા સાધર્મિકો પ્રત્યે બહુમાન પણ જાગે છે, અને અતિશય ભીડ વગેરે કારણે અવગણના પણ...

એટલે આ વિષયમાં (પ્રભુભક્તિ છોડીને) પણ વિવેકપૂર્વક વર્તવાનો ઉપદેશ જરૂરી જણાય છે.

પ્રતિમા અરિહંતની કે સિદ્ધની ?

પ્રશ્ન : પરિકર-અષ્ટપ્રાતિહાર્ય વિનાના પ્રતિમા, સિદ્ધના ગણાય. પરિકર - અષ્ટપ્રાતિહાર્ય યુક્ત પ્રતિમા, અરિહંતના ગણાય.

ઉત્તર : આપું શાના ઉપરથી કહો છો... ?

જો પ્રતિમામાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અરિહંતની થઈ હોય, તો તેમાં પરિકર ન હોવાથી તે સિદ્ધના ન થઈ જાય... અને જો સિદ્ધની થઈ હોય, તો પરિકર હોવા છતાં તે અરિહંતની ન થાય... પાંચે કલ્યાણક પૂર્વક જે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થાય છે, તે અરિહંતની જ હોય છે, કારણકે કલ્યાણક અરિહંતના જ થાય છે, એ બહુ સ્પષ્ટ છે.

એમ કહો કે પ્રાતિહાર્ય હોય તો અરિહંતનો આકાર બને, અન્યથા સિદ્ધનો આકાર બને - તો તે ય બરાબર નથી... કારણકે સિદ્ધોનો તો આકાર જ હોતો નથી... (તેમનું સંસ્થાન અનિયત છે, એ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે...) પદ્માસન કે કાઉસ્સગ્ગ મુદ્રાની જે પ્રતિમા હોય છે, તે અરિહંતનો જ આકાર હોઈ શકે છે... (જે અરિહંત બન્યા વિના સિદ્ધ થયા છે, તે પુંડરિકસ્વામી વિ. ની પણ સંસારી કેવલિ અવસ્થાનો જ આકાર હોય છે, સિદ્ધાવસ્થાનો નહીં.) એટલે તેનાથી પણ પ્રતિમા સિદ્ધની નથી હોતી, એ સ્પષ્ટ છે.

જો એમ કહો કે પ્રાતિહાર્ય હોય તો દર્શન કરનારના મનમાં અરિહંતની ઉપસ્થિતિ થાય, ન હોય તો ન થાય... તો એ ય બરાબર નથી, કારણકે આદીશ્વર ભ. એવું નામ જોતાં/ સાંભળતાં જ દર્શન કરનારને તીર્થંકર - અરિહંતની જ ઉપસ્થિતિ થાય છે, એ નિર્વિવાદ અનુભવ છે.

ઋજુસૂત્ર નય

- **ઋજુસૂત્રનયને**, આગમિક મતે **દ્રવ્યાર્થિક** માન્યો છે..
તેમાં કારણ → **દ્રવ્યનિક્ષેપ** નો સ્વીકાર બતાવ્યું છે..
વાસ્તવમાં દ્રવ્યનિક્ષેપ જુદી વસ્તુ છે, દ્રવ્યાંશ જુદી વસ્તુ છે (જે દ્રવ્યાર્થિક માનવાનું કારણ બને).
તે સંબંધી વિચારણા પ્રસ્તુત છે.
- વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયાત્મક છે.
- હવે **દ્રવ્યનિક્ષેપ** અંગે વિચારીએ...
દ્રવ્ય-પર્યાય માં દ્રવ્ય શબ્દ જુદો છે. દા.ત. જીવદ્રવ્ય- દેવપર્યાય

દ્રવ્ય-નિક્ષેપનો દ્રવ્ય શબ્દ જુદો જ છે. દા.ત. દેવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ-સાધુ..

એટલે બેમાં ભેદ સિદ્ધ છે.

છતાં બે વચ્ચે સંબંધ પણ છે.. તે આ રીતે →

દ્રવ્યનિક્ષેપને માનવો એટલે શું ?

ઉપાદાનકારણમાં પણ તે વસ્તુની વાચ્યતા માનવી.

દા.ત. સાધુ, દેવનો દ્રવ્યનિક્ષેપ છે.

તો દ્રવ્યનિક્ષેપ માનનાર નય, સાધુને પણ દેવશબ્દવાચ્ય માનશે.

હવે, જે નય સાધુને દેવ કહેવા તૈયાર થાય, (અર્થાત્ આ જ દેવનો જીવ છે - ઈ. રૂપે)

તેણે સાધુ અને દેવ વચ્ચે કંઈક અન્વય (જીવત્વ રૂપ) માનવો જ પડે...

અન્યથા, સાધુને જ દેવ કહેવો, ગૃહસ્થને નહીં; તેના માટે કોઈ નિયામક નહીં રહે..

[ક્ષણિકવાદીઓ નિરન્વયનાશ માને છે, તેમને આપણે આ જ આપત્તિ આપીએ છીએ.]

એટલે દ્રવ્યનિક્ષેપ માનનારે, ઉદ્વર્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ માનવો જ પડે, એવું ફલિત થાય..

હવે જો ઋજુસૂત્રનય, દ્રવ્યનિક્ષેપ માને, તો તેણે ઉદ્વર્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યાંશ માનવો જ પડે..

- જે નય, વસ્તુના માત્ર દ્રવ્યાંશને જ સ્વીકારે, દ્રવ્યાંશને જ વસ્તુ કહે, પર્યાયાંશને ન સ્વીકારે, તે **દ્રવ્યાર્થિક નય**... જેમ કે સંગ્રહ.
- જે માત્ર અંતિમ વિશેષરૂપ પર્યાયને જ સ્વીકારે, તેને જ વસ્તુ કહે; તે શુદ્ધ **પર્યાયાર્થિક નય**. જેમ કે શબ્દનય.
- શુદ્ધ દ્રવ્ય તો જીવ વગેરે પાંચ જ છે.
શુદ્ધ પર્યાય તો ક્ષણિક જ હોય છે.
મનુષ્યત્વ વગેરે જીવત્વની અપેક્ષાએ પર્યાય પણ છે અને બાલત્વની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય પણ છે. એને અવાંતર સામાન્ય અથવા આદિષ્ટ દ્રવ્ય પણ કહે છે, અને ક્રિયત્કાલીન પર્યાય પણ કહે છે.
- જે નય શુદ્ધ દ્રવ્ય અને ક્રિયત્કાલીન પર્યાયને માને (જેમ કે નૈગમ), તેને **અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય** કહે છે; કારણકે પર્યાયને માનવો એ જ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં અશુદ્ધિ છે.
- એ જ ન્યાયથી, જે નય શુદ્ધ પર્યાય અને અવાંતર સામાન્યને માને (જેમ કે ઋજુસૂત્ર), તેને **અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય** કહેવો પડે; કારણકે દ્રવ્યને માનવું એ જ પર્યાયાર્થિક નયમાં અશુદ્ધિ છે.

પણ પર્યાયાર્થિક નયમાં અશુદ્ધિ होती नथी, એમ મનાય છે. તો આ નય કેવો ગણાય ? તે વિષે બે વિકલ્પ છે.

a. અવાંતર સામાન્ય પણ પર્યાય જ છે, અવિનાશી દ્રવ્ય તો નથી જ. એટલે આ નય પર્યાયને જ માનતો હોવાથી **શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય**.

આ અભિપ્રાયથી જ તાર્કિકો ઋજુસૂત્રને **શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય** કહે છે.

b. જે નય દ્રવ્ય-પર્યાય બંનેને માને, તે **અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય**. આ અભિપ્રાયથી આગમિકો ઋજુસૂત્રને **અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય** કહે છે.

- ઋજુસૂત્ર નય, પરકીય વસ્તુને નથી માનતો. તેનો પરમાર્થ એવો હોઈ શકે કે ભિન્ન ક્ષણસંતાનો વચ્ચે સંબંધ (તિર્યક્સામાન્ય) નથી માનતો.

ભાવ નિક્ષેપ

શાસ્ત્રકારોએ 'ઈન્દ્ર' શબ્દના ભાવનિક્ષેપ રૂપે ઈન્દનાદિક્રિયા વિશિષ્ટ ઈન્દ્રને કહ્યો છે. તેનાથી એવી સમજ ઊભી થાય છે કે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ જેમાં હોય, તે પદાર્થ, તે શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ બને...

આ વિશે કેટલીક વિચારણા પ્રસ્તુત છે.

ભાવનિક્ષેપની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓ

1. ભાવો વિવક્ષિતક્રિયાઽનુભૂતિયુક્તો હિ વૈ સમાખ્યાતઃ

2. વસ્તુવિવક્ષિતપરિણામસ્ય ભવનં

– અનુ. ક્ષાર વૃત્તિ

3. ભવનં ભાવઃ વક્તુરિષ્ટક્રિયાઽનુભવનં

– નયોપદેશ

4. વિવક્ષિતક્રિયાઽનુભૂતિવિશિષ્ટં સ્વતત્ત્વં યન્નિક્ષિપ્યતે

–જૈન તર્કભાષા

આ બધી વ્યાખ્યાઓ સ્પષ્ટપણે વક્તાને ઈષ્ટ(વિવક્ષા=વક્તુમિચ્છા) અર્થક્રિયા જેમાં રહેલી હોય, તેને ભાવનિક્ષેપ જણાવે છે.

એટલે...

શાસ્ત્રકારે **ઈન્દ્ર** શબ્દ પ્રયોજ્યો હોય.... (દા.ત. 'ઈન્દ્ર ૩૨ લાખ વિમાનનો માલિક છે...') ત્યારે તે 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ, પ્રથમ દેવલોકનો માલિક – સૌધર્મેન્દ્ર છે... 'ઈન્દ્ર' નામધારી ગોપાલપુત્ર નહીં... (એટલું જ નહીં, જો શાસ્ત્રકારની વિવક્ષા સૌધર્મેન્દ્રની જ હોય તો ઈશાનેન્દ્ર વગેરે પણ નહીં – જેમ કે દર્શિત વાક્યમાં...)

શાસ્ત્રકારની વિવક્ષા સર્વ ઈન્દ્રની હોય – (જેમ કે "ઈન્દ્રો પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ કરે છે." એ વાક્યમાં...) તો સર્વ ઈન્દ્રો ભાવનિક્ષેપ બને... ગોપાલપુત્ર વગેરે સમાન નામથી વાચ્ય હોવાથી નામનિક્ષેપ બને.

પણ...

ગોપાલપુત્રનું નામ 'ઈન્દ્ર' પાડેલું હોય... તેનો પિતા તેને કહે - 'અય ઈન્દ્ર ! ઢોર બાંધી દે...' ત્યારે તેમણે પ્રયોજેલા તે 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ તે પુત્ર જ છે... કારણકે તે જ વિવક્ષિત છે... દેવલોકનો ઈન્દ્ર નહીં... ત્યારે દેવલોકનો ઈન્દ્ર પણ નામનિક્ષેપ બને....

જો આપું ન સ્વીકારવામાં આવે, અને સદા વ્યુત્પત્તિ-અર્થ વિશિષ્ટ પદાર્થને જ ભાવનિક્ષેપ માનવામાં આવે, તો ઘણી આપત્તિઓ આવે છે...

1. જે શબ્દોનો કોઈ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ જ નથી, (ડિત્થ-ડવિત્થ) તેનો કોઈ ભાવનિક્ષેપ જ નહીં થાય...

શંકા : ભલે ન થાય... શો વાંધો ?

સમાધાન : ડિત્થ નામધારી માણસના ચિત્રને તેનો સ્થાપના નિક્ષેપ માનવો જરૂરી છે. કારણકે તે પણ 'ડિત્થ' શબ્દથી વાચ્ય છે.. તે માણસની પૂર્વ - પશ્ચાત્ અવસ્થા પણ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે જ... તો ભાવનિક્ષેપ પણ હોવો જ જોઈએ...

2. શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાઓમાં મૂકેલ 'વિવક્ષિત' પદ નિર્રથક થવાથી લક્ષણમાં વ્યર્થવિશેષણનું ગૌરવ થશે. વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જ 'અર્થ' રૂપે અભિપ્રેત હોય, તો 'વિવક્ષિત' પદ મૂકવાની જરૂર નથી..

3. 'પંકજ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ કીડામાં પણ જતો હોવાથી તેને પણ ભાવનિક્ષેપ માનવો પડશે.

શંકા: યોગાદ્રૂઢે:બલીયસ્ત્વમ્ ન્યાયથી પંકજનો અર્થ કમળ જ કરાય છે.

સમાધાન: એટલે જ્યાં રૂઢિ હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિ અર્થમાં ભાવનિક્ષેપ ન માનતા, રૂઢિ અર્થમાં તો માનવો જરૂરી બને છે જ..' વિવક્ષિત' પદથી તેનો પણ સમાવેશ થાય છે, કારણકે વક્તાની વિવક્ષા રૂઢિ-અર્થની હોય છે.

હા, વક્તાની વિવક્ષા વ્યુત્પત્તિ-અર્થની હોય ત્યારે તે પણ ભાવનિક્ષેપ બને જ...

4. 'પંકજ' નો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ સ્થળમાં ઊગેલા કમળમાં જતો નથી... છતાં તે ભાવનિક્ષેપ છે જ.

'હુત્તમુક્' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ દેવોમાં જતો નથી. છતાં તેનો ભાવનિક્ષેપ તો દેવો જ છે.

આ સર્વ સ્થળે વિવક્ષાથી સંગતિ થઈ જાય છે.

5. ગૌ(ગચ્છતીતિ ગૌ:) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ બેઠેલી ગાયમાં નથી.

તીર્થંકર(તીર્થ કરોતીતિ તીર્થંકર:) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ શાસન સ્થાપના થઈ ગયા

પછી તીર્થંકરમાં હતો નથી... છતાં તે બધા ભાવનિક્ષેપ બને છે જ..

વિવક્ષાથી તેમનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે....

6. નિર્ધન માણસનું નામ 'ધનપતિ' પાડ્યું હોય, તો તેમાં પણ વ્યુત્પત્તિ - અર્થ ન હોવાથી ભાવનિક્ષેપ નહીં બને.

શંકા : ભલે ન બને, શો વાંધો છે ?

સમાધાન : ધનપતિનું ચિત્ર સ્થાપના-નિક્ષેપ હોવાથી તેનો ભાવનિક્ષેપ તે વ્યક્તિને માનવો જ પડે.

7. સૈંધવ જેવા શબ્દો, જેના ઘણા અર્થ છે, તેનો ભાવનિક્ષેપ કોને માનશો? બધાને માનવામાં તો આપત્તિ છે.

જમવા બેઠેલ વ્યક્તિ 'સૈંધવ લાવ' એમ કહે, ત્યારે તે શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ, મીઠું (લવણ) જ હોઈ શકે, ઘોડો નહીં....

'વિવક્ષા' નિયામક માનવાથી તેની સંગતિ થઈ જશે....

8. અનેકાંત મતે સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થની શક્તિ છે. અર્થબોધ સંકેતવશાત્ થાય છે. વ્યુત્પત્તિ-અર્થ કે રૂઢિ-અર્થ એ અનાદિ-સંકેત જ મનાયા છે...

સંકેત તો ઘણાં પણ થઈ શકે.. જુદી જુદી ભાષામાં કે જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં એક જ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે, ત્યારે વિનિગમક તો વક્તાનું તાત્પર્ય જ હોય છે.

એટલે 'વિવક્ષા' નો સમાવેશ ભાવનિક્ષેપના લક્ષણમાં કરવો અનિવાર્ય છે.

શંકા : ભાવનિક્ષેપ પર્યાય શબ્દોથી વાર્ય્ય હોય છે. જો ગોપાલપુત્રને 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો ભાવનિક્ષેપ માનો, તો તે પણ શકાદિ શબ્દોથી વાર્ય્ય બનવાની આપત્તિ આવશે...

સમાધાન : 'પર્યાય શબ્દ' એટલે શું ? વિવક્ષિત અર્થનો વાચક અન્ય શબ્દ... જ્યારે ગોપલપુત્રની વિવક્ષાથી 'ઈન્દ્ર' શબ્દ પ્રયોજાય, ત્યારે તે વિવક્ષિત અર્થનો વાચક અન્ય શબ્દ - 'શક' વગેરે નથી, પણ 'ગોપાલપુત્ર' વગેરે જ છે... એટલે, શકાદિ શબ્દોથી વાર્ય્ય બનવાની આપત્તિ નહીં આવે...

શંકા : તો પછી 'ધનપતિ' વગેરે જેનું નામ હોય, તે નિર્ધન વ્યક્તિ માટે 'લક્ષ્મીપતિ' વગેરે પ્રયોગ ન થઈ શકે, કારણકે તે વિવક્ષિત અર્થ (નિર્ધન વ્યક્તિ) નો વાચક ન હોવાથી પર્યાયશબ્દ નથી... છતાં, સાહિત્યમાં તેવો પ્રયોગ દેખાય છે...

સમાધાન: વ્યવહારમાં તો જેનું નામ 'ધનપતિ' હોય, તે ખરેખર ધનપતિ હોય તો પણ તેના માટે 'લક્ષ્મીપતિ' એવો પ્રયોગ થતો નથી. સાહિત્યમાં કવચિત્ થયો હોય તો, સાહિત્યકાર સ્વયં તે સમયે સંકેત કરીને તે વ્યક્તિનો વાચક બનાવે છે... એવું માન્યા વિના વિકલ્પ નથી.

બીજી રીતે વિચારીએ તો →

કોઈ ગોવાળ, પોતાની દીકરીનું નામ 'ડોલર' પાડે; તો તેને નામનિક્ષેપ માનવો કે ભાવનિક્ષેપ ?

જો એમ કહો કે નામનિક્ષેપ; કારણકે 'ડોલર' નો અર્થ તો અમેરિકા વગેરેની કરન્સી છે; એટલે સ્થિતમન્યાર્થે, તદર્થનિરપેક્ષં, પર્યાયાનભિદેય... આ નામનિક્ષેપના બધા લક્ષણો તેનામાં છે.

તો પ્રશ્ન થાય કે 'ડોલર' નો ભાવનિક્ષેપ શું ?

અમેરિકન કરન્સી પણ 'ડોલર' નો ભાવનિક્ષેપ નો નહીં કહી શકાય; કારણકે તે પણ ડોલરનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નથી...

જો એમ કહો કે વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નથી, પણ રૂઢિથી તેનો અર્થ કરન્સી છે - તો તે પણ બરાબર નથી; કારણકે તે રૂઢિ અનાયોની હોવાથી અનાદિ રૂઢિ માની ન શકાય...

અને તેવા રૂઢિ અર્થ તો ક્ષેત્રવિશેષમાં જુદા જુદા પણ હોઈ શકે. જેમ કે અમેરિકામાં 'ડોલર' શબ્દનો અર્થ અમેરિકન કરન્સી થાય; સિંગાપોરમાં સિંગાપોરની કરન્સી થાય.

તો શેને ભાવનિક્ષેપ માનશો ?

જો એમ કહો કે તે તે ક્ષેત્રમાં - તે-તે રૂઢિ અર્થને ભાવનિક્ષેપ માનશું; તો રૂઢિ જેમ ક્ષેત્રમાં બદલાય, તેમ કાળમાં પણ બદલાય, વ્યક્તિવિશેષે પણ બદલાય.

અને તે તે ક્ષેત્રમાં તેવી રૂઢિ પ્રવર્તવાનું કારણ, કોઈએ કરેલો સંકેત જ છે; કારણકે અનાદિ રૂઢિ તો છે નહીં.

તો પછી ગોવાળે કરેલા સંકેતથી, તેમના કુટુંબ-પરિવારમાં 'ડોલર' નો રૂઢ અર્થ તેમની દીકરી થઈ ગયો; તો તે ભાવનિક્ષેપ કેમ ન માનવો ?

હવે જો 'ડોલર' નામની દીકરીને 'ડોલર' નો ભાવનિક્ષેપ માની શકાય; તો 'ઈન્દ્ર' નામના દીકરાને 'ઈન્દ્ર' નો ભાવનિક્ષેપ કેમ ન મનાય ?

માત્ર સંસ્કૃતમાં વ્યુત્પત્તિ-અર્થ હોવો; તે જ ભાવનિક્ષેપ-નામનિક્ષેપ એવો ભેદ કરનાર બને; તેવું માનવું સ્વીકાર્ય શી રીતે બને ?

અને ગોવાળ જો દીકરાનું નામ 'ઈન્દ્ર' પાડે, કે જેનો કોઈ અર્થ નથી; તો તે દીકરો 'ઈન્દ્ર' નો ભાવનિક્ષેપ બને (ડિત્થની જેમ); પણ 'ઈન્દ્ર' નામ પાડે; તો તે દીકરો 'ઈન્દ્ર'નો નામનિક્ષેપ બને - તેવું માનવું પણ ન્યાયી શી રીતે બને ?

ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ પછી મોક્ષ ક્યારે થાય ?

ઘણાં કાર્યોમાં કાળ અને પુરૂષાર્થ બંને જરૂરી હોય છે; તે બંનેને કારણ કહેવાય છે. જેમ કે, ચૂલા પર ભાત રાંધવા મૂકવા, તે પુરૂષાર્થ; પછી રંધાઈ જાય તે માટે રાહ જોવી જ પડે; તે કાળ...

જ્યાં પુરૂષાર્થ દ્વારા ફળોત્પત્તિના કાળનો ઉપક્રમ કરી શકાય તો જ પુરૂષાર્થ સાર્થક બને; તો જ તેને કારણ કહી શકાય. જેમ કે ઉપરોક્ત દષ્ટાંતમાં ચૂલામાં વધુ ઈંધણ નાખીને અગ્નિ પ્રબળ બનાવીને વહેલા રાંધી શકાય.

જો પુરૂષાર્થ દ્વારા કાળનો ઉપક્રમ કરી જ ન શકાય; તો ત્યાં પુરૂષાર્થ નિર્થક છે; તેમાં કારણતા છે જ નહીં. જેમ કે દૂધમાં મેળવણ નાખ્યા પછી, દહીં બનવા માટે રાહ જોવી પડે – ત્યારે પ્રાયઃ કોઈ પુરૂષાર્થથી, વહેલું દહીં ન બને.

હવે, ચરમાવર્તમાં જીવનો પ્રવેશ થયા પછી ધર્મની યોગ્યતા આવે છે, અર્થાત્ તે જીવનો ધર્મપુરૂષાર્થ સફળ થાય છે.

અર્થાપત્તિથી એ પણ કહેવાય કે અચરમાવર્તમાં કરેલો પુરૂષાર્થ નિષ્ફળ થાય છે.

અહીં સફળતા – સંસારના હાસ રૂપી જ સમજવી પડે, કારણકે પુણ્યબંધ રૂપ સફળતા તો અચરમાવર્તમાં પણ મળે જ છે.

હવે જો, ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ થયા પછી, નિયત કાળ (૧ પુરૂલ પરાવર્ત) પછી જ મોક્ષ થવાનો હોય, તો તેનો અર્થ એ કે પુરૂષાર્થ તો અર્કિચિત્કર જ છે – તેનાથી કશો લાભ થતો જ નથી.

તો પછી, પુરૂષાર્થમાં મોક્ષની કારણતા જ ન રહે !

આ આપત્તિનું વારણ એ રીતે જ સંભવિત જણાય છે કે, ચરમાવર્તમાં પ્રવેશ પછી, ૧ પુરૂલ પરાવર્તનો સંસાર નિયત નથી, તે ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે. જે જીવ પુરૂષાર્થ કરે, તે વહેલો પણ મોક્ષે જઈ શકે. જે જીવ ન કરે, તેને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ પુરૂલ પરાવર્ત થઈ શકે.

માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી ઉપભોગ

યોગર્થિદુ તથા તદનુસારે દ્વા.દ્વા.માં માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી તેમના દ્રવ્યના ઉપભોગમાં મૃત્યુની અનુમોદનાનો શેષ બતાવ્યો છે.

તે ગ્રંથોમાં ટીકાકારે અલંકારાદિ દ્રવ્ય લખ્યું છે. તેનો શું એવો અર્થ થાય કે, ધન-મકાન વિ. વાપરવામાં દોષ નથી ? (કારણકે, લોકવ્યવહારથી ધન – મકાનનો અધિકારી પુત્ર ગણાય છે, અને તે પિતાની હાજરીમાં જ વાપરતો હોય છે.)

અહીં મારી વિચારણા આવી છે.

મૃત્યુની અનુમોદનાનો દોષ ક્યારે લાગે ? - 'સારું થયું પિતા મરી ગયા તો આ મળ્યું... તેમની હાજરીમાં નહોતું મળતું...' એવો, અથવા 'પિતાજી જાય તો આ મળે...' એવો ભાવ હોય ત્યાં લાગે, પછી લોકવ્યવહાર તેવો હોય કે ન હોય તેનો પ્રશ્ન નથી...

એટલે પોતાનું મકાન પિતાજી કદાચ ધર્માદા કરી નાખવા ઈચ્છતા હોય, દીકરાને તેની ખબર હોય, કો'ક કારણવશાત્ પિતા પોતાની હાજરીમાં ન કરી શકે, અને પિતાજીના મૃત્યુ પછી દીકરો ધર્માદા કરવાને બદલે પોતે વાપરે, તો પણ મૃત્યુની અનુમોદનાનો દોષ તેને લાગે, કારણકે ધર્માદા કર્યા વિના મૃત્યુ પામ્યા, તેથી જ તેને મળ્યું છે.

તેમ પિતાજી જે-જે વસ્તુ દીકરાને આપવા નહોતા ઈચ્છતા, તે દીકરાને ખબર હોય, પણ કારણવશાત્ યોગ્ય વ્યવસ્થા વિના પિતાનું મૃત્યુ થાય અને દીકરો તેને ભોગવે, તો તેનો દોષ અવશ્ય લાગે...

શંકા: તો પછી જે મિલકત પિતાજી દીકરાને આપવાના જ હતા {તેથી તેનું વિલ બનાવેલું પણ હોય} તે વાપરવામાં કોઈ દોષ ન લાગે ને ?

સમાધાન : એવું માની લેવું નહીં. કારણકે પિતાજીનું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી ન વાપરી શકાતી વસ્તુ માટે પણ 'પિતાજી ગયા તો વાપરવા મળી' એવો અનુમોદનાનો ભાવ સંભવિત છે જ.

એટલે લોકવ્યવહાર તો નિયામક બનતો નથી; એ નક્કી છે. કારણકે લોકવ્યવહારથી તો વિલ દ્વારા આપી ગયેલ અલંકાર પુત્રના જ ગણાય છે. અને તે વાપરવામાં તો દોષ બતાવેલો છે જ.

વળી, ગ્રંથકારે અલંકારાદિ એમ 'આદિ' લખ્યું છે. ત્યાં આદિ શબ્દથી શું લેવું? ધન-મકાન વિ. તો નથી માનવા.

પ્રશ્ન : વસ્ત્રાદિ લઈ શકાય.

ઉત્તર : દ્રવ્યનો તીર્થમાં વિનિયોગ જણાવ્યો છે... વસ્ત્રનો કંઈ તીર્થમાં વિનિયોગ થઈ શકે નહીં...

પ્રશ્ન : અલંકાર સિવાયના સુવર્ણાદિ લઈ શકાય.

ઉત્તર : તેનો સમાવેશ ધનમાં જ થઈ જાય છે. જો ધન-મકાન ન ગણવાના હોય તો 'આદિ' શબ્દથી લેવા જેવું કશું રહે, તેવું જણાતું નથી.

પ્રશ્ન : તો 'આદિ' થી શું લેવું ?

ઉત્તર : 'આદિ' થી હંમેશા સજાતીય વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે. તે સજાતીયતા ક્યા પ્રકારની ? તે નક્કી કરવા, ગ્રંથકારે 'અલંકાર' શા માટે / ક્યા કારણે કહ્યું, તે રહસ્ય સમજવું પડે.

મારું એવું માનવું છે કે ગ્રંથકાર, જે વસ્તુ મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિની વ્યક્તિગત (Exclusive) માલિકીની અને ઉપયોગની હોય, કૌટુંબિક માલિકી અને ઉપયોગની ના હોય, તેવી જણાવવા માંગે છે... તેથી સજાતીયતા તેવા પ્રકારની લેવાની છે. તેથી અલંકાર સિવાય, જે પણ ધન-મકાન પણ, પિતાની સુવાંગ માલિકીનું હોય, તેનો પરિભોગ મૃત્યુ પછી કરવામાં તેમના મૃત્યુની અનુમતિનો દોષ લાગે છે.

{અન્યોએ પણ ધન-મકાન આદિનો પરિભોગ, પુત્ર પહેલેથી કરતો આવ્યો છે... એમ કહેવા દ્વારા આ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે જ; કે જે સામૂહિક માલિકીનું હોય, તેમાં દોષ લાગતો નથી.}

સુવાંગ માલિકીનો અર્થ એ છે કે જેનો ઉપભોગ સામાન્યથી પિતાની હાજરીમાં પુત્ર ન કરતો હોય / ન કરી શકતો હોય તેવું... {ક્યારેક સાસુ પોતાના અલંકાર વહુને પહેરવા આપે છે; પણ સામાન્યથી ઉપભોગ નથી, તેથી 'સામાન્યથી' એમે જણાવ્યું છે.}

એટલે પિતાએ ધંધા વિ. થી સ્વતંત્ર પોતાની - પોતાના નામે - કબજામાં - વહીવટમાં રાખેલ મૂડી (ધન) કે પોતાના જ ઉપયોગ માટે કરાવેલું સ્વતંત્ર મકાન પણ જો તેના મૃત્યુ પછી દીકરો વાપરે, તો તેમાં મૃત્યુની અનુમતિનો દોષ લાગે છે.

અલબત્ત, દુકાન, ધંધાની મૂડી, સાથે રહેતા હોય તેવું મકાન... તે બધું વાપરવામાં દોષ નથી, જો પિતાજીની ઈચ્છા દીકરાને જ તે આપવાની હોય...

{જે દુકાન, ધંધામાં પિતાની હાજરીમાં જ પુત્ર માલિક તરીકેના અધિકાર ભોગવતો હોય, તેની વાત છે.}

વર્તમાન કાયદાનુસારે તો મકાનના વારસામાં પરણેલ દીકરીનો પણ હક ગણાય છે. હવે સામાન્યથી પિતાની હાજરીમાં દીકરીનો કોઈ હક હોતો નથી; મૃત્યુ પછી જ મળે છે. એટલે તેવો હક દીકરી ભોગવે, તો તેને પણ મૃત્યુની અનુમોદનાનો દોષ લાગે છે.

પ્રશ્ન : દીકરાની નાની ઉંમર કે જ્યારે તે દુકાને જતો ન હોય, ધંધો કરતો ન હોય, તેવી ઉંમરમાં પિતાજીનું મૃત્યુ થાય તો ? ત્યારે તો પિતાની હાજરીમાં તે માલિક બન્યો નહોતો...

ઉત્તર : તેવા સંયોગોમાં ' પિતાજી હતા તો મને કરવા નહોતા દેતા, ગયા તો હવે હું ગમે તે કરી શકીશ...' આવી મૃત્યુની અનુમોદના સંભવિત છે જ.

તે રીતે, દીકરાનો રાજ્યાભિષેક કર્યા વિના પિતાજી મૃત્યુ પામે, તો રાજગાદી પર આવનાર દીકરાને પણ પિતાના મૃત્યુની અનુમતિનો દોષ સંભવિત છે જ.

શંકા : તમે જણાવો છો, તેવા સંયોગોમાં વાસ્તવામાં પિતાના મૃત્યુનો કોઈ આનંદ ન હોય, શોક હોય તેવું પણ સંભવિત છે. છતાં તેવા વ્યવહાર જરૂરિયાત વિ. કારણે પિતાની સંપત્તિ વાપરે; છતાં દોષ લાગે ?

સમાધાન : આજે કદાચ આનંદ ન હોય તો પણ તેવી સંપત્તિ વાપરતાં વાપરતાં ભવિષ્યમાં તેનો આનંદ આવી જવાની સંભાવના છે જ, તેથી જ તેનો ત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રકાર જણાવે છે. {શબ્દ મૃત્યુનુમતે: ‘મિયા’ ડર જણાવ્યો છે. તે ડર અહીં પણ રહેલો છે જ...}

પ્રશ્ન : યોગ્ય રાજકુમાર રાજા ન બને તો અવ્યવસ્થા સર્જાય...

સમાધાન : તેવા કારણે અને મંત્રીવર્ગના નિર્ણયથી રાજગાદી લે, તો પણ તાદૃશ આનંદનો ભય તો રહેલો છે જ. એવું લાગે છે... છતાં અરાજકતાના નુકસાનો ઘણાં વધુ હોવાથી તેવા પ્રસંગે ઉચિત આચરણ જરૂરી બની શકે. પણ ત્યાં રાજવૈભવ ભોગવવાના ભાવ નહીં, કર્તવ્ય પાલનના ભાવ હોય...

{આચાર્યના કાળધર્મ પછી કર્તવ્યપાલન માટે આચાર્ય બનનાર તુલ્ય આ વાત જણાય છે.}

શંકા : જો ધન, મકાનાદિ અભિપ્રેત હતા, તો ગ્રંથકારે ટીકામાં અર્થ અલંકાર કેમ કર્યો ?

સમાધાન : પ્રશ્ન તો એમ પણ કરી શકાય કે જો અલંકાર જ અભિપ્રેત હતા, તો ગ્રંથકારે મૂળગાથામાં વિત્ત કેમ લખ્યું ? છતાં તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકાય તેમ છે.

1. ગ્રંથ રચના કાળે Currency નહોતી. ધન, સુવર્ણાદિના રૂપમાં જ રહેતું હતું. ધનના પ્રકારોમાં સૌથી મૂલ્યવાન સુવર્ણ હતું એટલે અલંકારાદિ લખ્યું છે.
2. વધુ યોગ્ય વાત એ છે કે પૂર્વે જણાવ્યું તેમ વ્યક્તિગત (Exclusive) ઉપભોગની વસ્તુ ગ્રંથકારને અભિપ્રેત છે. તેમાં સર્વસામાન્ય ચીજ અલંકાર છે. બીજી બધી કાદાચિત્ક છે. એટલે અલંકારાદિ લખ્યું છે.

નિશ્ચયનયથી તો જ્યાં જ્યાં ‘સારું થયું – ગયા’ એવો ભાવ હોય ત્યાં મૃત્યુની અનુમતિ છે, અન્યત્ર નથી.... પરિભોગ હોય કે નહીં...

વ્યવહારનયથી જ્યાં તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે. ત્યાં દોષ છે. {સર્વત્ર વ્યવહાર તે રીતે જ ચાલે છે.} એ સંભાવના શાસ્ત્રકારે ‘મિયા’ શબ્દથી જણાવી છે.

અને જે પણ વસ્તુનો ઉપભોગ પિતાની હાજરીમાં સંભવિત નહોતો, ગેરહાજરીમાં સંભવિત થયો, ત્યાં સર્વત્ર તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થવાની સંભવાનાથી ત્યાં દોષ છે.

અસ્પૃશદ્ ગતિ

જે આત્મા સર્વકર્મથી મુક્ત થાય, તે અસ્પૃશદ્ગતિથી સિદ્ધક્ષેત્રમાં જાય છે. તે અસ્પૃશદ્ગતિ એટલે શું ?

એક મત એવો છે કે સંસારી જીવ, કર્મપુદ્ગલોથી સદા યુક્ત હોય છે. પુદ્ગલ સ્પર્શગુણથી યુક્ત હોવાથી તેની ગતિ સ્પૃશતઃ દ્રવ્યસ્ય ગતિઃ એ રીતે સ્પૃશદ્ કહેવાય. કર્મયુક્ત જીવ સર્વથા અરૂપી હોવાથી સ્પર્શગુણથી રહિત છે. એટલે તેની ગતિ અસ્પૃશતઃ દ્રવ્યસ્ય ગતિઃ એ રીતે અસ્પૃશદ્ કહેવાય.

આવું માનવામાં આપત્તિઓ છે.

1. પત્રવણામાં પુદ્ગલની ગતિ પણ સ્પૃશદ્-અસ્પૃશદ્ એમ બે પ્રકારની બતાવી છે. ત્યાં તો અસ્પૃશતઃ દ્રવ્યસ્ય ગતિઃ એવો અર્થ કરવો સંભવિત જ નથી.
2. અસ્પૃશદ્ગતિ તરીકે શાસ્ત્રકારોએ ગતિની વિશેષતા બતાવી છે. જો અસ્પૃશતઃ ગતિઃ એવો વિગ્રહ કરીએ તો તે તો જીવની વિશેષતા થાય, તેને ગતિ રૂપે કહેવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી.
જે રીતે પુદ્ગલની અસ્પૃશદ્ ગતિ હોય, તે જ રીતે જીવની હોય, તેવું માનવું વધું સારું છે.

પુદ્ગલની અસ્પૃશદ્ગતિ એટલે શું ? તે વિશે પણ મતાંતર છે.

A. પત્રવણાની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે આકાશને સ્પર્શ્યા વિના તો જઈ શકાય નહીં, કારણકે આકાશ સર્વવ્યાપી છે. એટલે પુદ્ગલાંતર ને સ્પર્શ્યા વિના થાય તે અસ્પૃશદ્ ગતિ.

આવું માનવામાં પણ આપત્તિઓ છે.

1. આકાશની જેમ પુદ્ગલ પણ સર્વવ્યાપી છે. એટલે આકાશને સ્પર્શ્યા વિના ન જઈ શકાય, તો પુદ્ગલને સ્પર્શ્યા વિના શી રીતે જઈ શકાય ?
2. ગતિ કરનાર પરમાણુ, જે આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીને જાય, તે જ પ્રદેશમાં રહેલાં પુદ્ગલને ન સ્પર્શે, તે શી રીતે બને ?
જો સ્પર્શ ગુણ લેવાનો હોય તો તો ઊંધું થાય, પુદ્ગલને સ્પર્શે, આકાશને નહીં; કારણકે આકાશ અરૂપી છે, પુદ્ગલ તો રૂપી છે.
3. અહીં સ્પર્શનાનો અર્થ – સમક્ષેત્રાવગાહ કે અવ્યવહિતક્ષેત્રાવગાહ રૂપ જ સમજવાનો છે, જેને સ્પર્શગુણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એ રીતે જ પરમાણુને ૭ આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના સંભવે છે.
અને તો મુદ્દા ૨. માં કહ્યું તેમ, જે આકાશપ્રદેશની સ્પર્શના થાય, તે જ પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલની સ્પર્શના થાય જ.

B. પત્રવણાની હારિભદ્રી વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે પુદ્ગલ આકાશપ્રદેશને સ્પર્શીને જ જાય; પણ ઝડપ અતિશય હોવાથી એવો ભાસ થાય કે તે સ્પર્શ્યા વિના ગયો.

એટલે ઉપચારથી અસ્પૃશદ્ ગતિ કહેવાય.

આવું માનવામાં પણ આપત્તિઓ છે.

1. આ રીતે પુદ્ગલની બધી જ ગતિ અસ્પૃશદ્ થશે. કારણકે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં પણ અસંખ્ય કાળચક્રના સમય જેટલા આકાશપ્રદેશો છે. એટલે તેટલી ગતિ પણ અસ્પૃશદ્ જ થશે.
2. માનીએ કે ૧ પુદ્ગલ પરમાણુ, ૧ સમયમાં પહેલાથી દસમા આકાશ પ્રદેશમાં ગયો. તેમાં બે વિકલ્પ છે.
 - a. દસે આકાશપ્રદેશને એક સાથે સ્પર્શે. પણ એ માની શકાય નહીં, કારણકે પરમાણુની સ્પર્શના ૭ આકાશપ્રદેશની જ કહી છે.
 - b. દસ આકાશપ્રદેશને ક્રમશઃ સ્પર્શ્યો. આમાં પણ આપત્તિ આવે છે. ૧ સમયમાં દસ પ્રદેશને સ્પર્શ્યો, એટલે એક પ્રદેશને સમયના દસમા ભાગમાં સ્પર્શ્યો. પણ તેવું તો માની શકાય નહીં, કારણ કે સમય તો નિરંશ છે. અને તે નિરંશતા નૈશ્વર્યિક છે, માત્ર વ્યવહારથી નથી; કારણકે કેવલિની દૃષ્ટિએ નિર્વિભાજ્ય છે. જો એમ કહેવાય કે સમયના અંશ હોય છે, પણ કેવલિને તે જણાતા નથી; તો કેવલિનું જ્ઞાન અસંપૂર્ણ થશે. સર્વજ્ઞને અસર્વજ્ઞ માનવાની આપત્તિ આવશે. કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય વિષયક બતાવ્યું છે. અને સમયના અંશ, કે તેટલા અંશમાં થતી પરમાણુની ગતિ પણ, પર્યાય જ છે. એટલે, તે કેવલિને ન જણાય – તેવું તો માની શકાય નહીં.
3. જો પરમાણુ ક્રમશઃ જ સ્પર્શીને જતો હોય, તો ૧ સમયમાં ૧૪ રાજની ગતિ કરે, ત્યારે માનવું પડે કે ૧ રાજ ગતિ ૧/૧૪ સમયમાં થઈ. તો પછી જ્યારે ૧ રાજ ગતિ કરવી હોય, ત્યારે ૧ સમય શા માટે લાગે ? અહીં ધ્યાનમાં લેવું કે સમય માત્ર વ્યવહારથી અવિભાજ્ય નથી, નૈશ્વર્યિક અવિભાજ્ય છે.

આમ એક પણ પક્ષ યુક્તિસંગત થતો નથી.

એવું જ માનવું પડે છે કે પુદ્ગલ, વચ્ચેના આકાશપ્રદેશોને અવગાહ્યા વિના – સ્પર્શ્યા વિના જાય છે.

એવું શી રીતે સંભવે ? તે આપણે કલ્પી શકતા નથી. છતાં તે વાત સાવ નિરાધાર નથી. પન્નપણાની ટીકામાં જ મતાંતર તરીકે આ વાત બતાવેલી જ છે.

અને સિદ્ધોની અસ્પૃશદ્ ગતિ એ રીતે જ માનવી પડશે.

એટલું જ નહીં, સંસારી જીવની પણ કંદૂક ગતિ થાય, ત્યારે તે રીતે અસ્પૃશદ્ ગતિ

જ હોય - તેવું માનવું પડશે. અન્યથા તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને ઓળંગવામાં અસંખ્ય કાળચક્ર લાગી જશે.

આ વાતમાં બીજું એક સમાધાન, પૂ.મુ.શ્રી ત્રિભુવનરત્નવિ. ને એ સ્ફુરેલું કે જેમ પરમાણુના શાસ્ત્રકારે નૈશ્વયિક/વ્યવહારિક એમ બે ભેદ પાડ્યા છે; ૧ વ્યવહારિક અણુમાં અસંખ્ય નૈશ્વયિક પરમાણુ હોય છે. તે રીતે કાળના અંશ સમયના પણ નૈશ્વયિક-વ્યવહારિક એમ બે ભેદ પાડીએ; નૈશ્વયિક સમય એટલે ૧ પરમાણુને, એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં જવામાં લાગતો સમય. (ગોમ્મટસારમાં આવી વ્યાખ્યા છે.) વ્યવહારિક સમય, એ અસંખ્ય નૈશ્વયિક સમયનો બનેલો છે, તેમ માનીએ; જે ૧ સમયની ગતિ બતાવી છે - તે બધી વ્યવહારિક સમયની માનીએ, તો તર્કથી બધી જ સંગતિ થઈ જાય.

પણ આ કલ્પનાને કોઈ શાસ્ત્રાધાર સાંપડેલો નથી.

અનુકંપા

શંકા : ૩૨-૩૨ માં મહોપાધ્યાયજીએ દાનશાળાનો નિષેધ કર્યો છે. બીજી બાજુ અનુકંપાનો જિનેશ્વરોએ ક્યાંય નિષેધ કર્યો નથી. એવું શાસ્ત્રવચન અતિપ્રસિદ્ધ છે. આનો સમન્વય શું?

સમાધાન : જે અનુકંપાનો નિષેધ નથી, તે કરુણા પ્રયુક્ત અનુકંપા સમજવાની છે.

૧. પોતાની નજર સામે ભૂખ્યાને જોઈને ખાવાનું (બનાવીને પણ) આપે, તેનો નિષેધ નથી.
૨. ઘણાંને ભૂખ્યા રહેતા જોઈને, અનુકંપાથી દાનશાળા બનાવે, તેનો પણ નિષેધ નથી જ...

મહોપાધ્યાયજીએ દાનશાળામાં નિષેધનું કારણ હિંસા જણાવ્યું છે; પણ તે જ વાસ્તવિક કારણ હોય તો કોઈપણ અનુકંપા સંભવિત જ નથી, કારણકે સર્વ અનુકંપામાં સ્થાવરની હિંસા અનિવાર્ય છે.

સ્વર્ગાદિ કે યશકીર્તિ પ્રયુક્ત દાનશાળાનો નિષેધ જ મહોપાધ્યાયજીને અભિપ્રેત હોય તેમ જણાય છે...

અને તો દુકાળમાં પાણી વિના ટળવળતા લોકોને જોઈને કડ્ડાથી કૂવો ખોદાવે - તે પણ અનુકંપા રૂપે માન્ય કરવું પડે. કૂવા ખોદાવવા વગેરેનો જે નિષેધ છે, તે પણ પ્રસિદ્ધિ કે સ્વર્ગાદિના આશય પ્રયુક્તનો જ સમજવાનો છે. અને તો, કડ્ડા પ્રયુક્ત પાંજરાપોળો પણ અનુકંપા રૂપે માન્ય થશે જ...

શંકા : સ્વર્ગાદિના આશય પ્રયુક્ત હોય તો ?

સમાધાન : દાનશાળાની જેમ ન જ થાય. પણ આશય તો અતિશયજ્ઞાનીને ગમ્ય હોવાથી, વ્યવહારથી અનુકંપા રૂપ ગણીને માન્ય જ કરવાનું છે.

શાસન પ્રભાવનાના અંગરૂપ અનુકંપા તો સર્વદા માન્ય છે, તે નિઃસંદેહ છે.

શંકા : સ્વર્ગાદિના આશયથી તો કોઈપણ અનુષ્ઠાન હેય જ છે ને ?

સમાધાન : ના, જ્યાં અપેક્ષા બાધ્ય હોય તેવા દેવ-ગુરુ-ભક્તિ વગેરે અનુષ્ઠાનો તદ્દહેતુ બનતા હોવાથી ઉપાદેય છે. પણ પાંજરાપોળ વગેરે, તે રીતે તદ્દહેતુ બનતા નથી. એવો મહોપાધ્યાયજી નો આશય જણાય છે. કારણ એ કે, દેવ-ગુરુ ભક્તિ વગેરેમાં સ્વરૂપથી મોક્ષપ્રદાયકતા પડી છે; દાનશાળા વગેરેમાં નથી. એટલે દાનશાળા વગેરે અનુષ્ઠાનનો રાગ, તદ્દહેતુતાનો પ્રયોજક બની શકતો નથી.

ગરબસુરક્ષા

અન્ય ગરબોનું આક્રમણ અનેક પ્રકારનું હોઈ શકે.

1. સૈદ્ધાંતિક → સિદ્ધાંતોના ખંડન રૂપ.
જેમ કે મૂર્તિપૂજા વિરોધ, સ્ત્રીને ચારિત્રનો વિરોધ વગેરે...
2. સામાચારી વિષયક → આપણા આચારોને ખોટા કહેવા રૂપ.
3. ઐતિહાસિક → આપણા મહાપુરુષોની ઘટનાઓને પોતાના નામે ચડાવી દેવારૂપ.
જેમ કે અકબર પ્રતિબોધ વગેરે...
4. વટાળ પ્રવૃત્તિ → આપણા અનુયાયીઓને વટલાવવા રૂપ.
(એના માટે ઉપરના ત્રણેનો ઉપયોગ થાય.)
5. સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિ પર → જગ્યા, જિનમંદિર, પ્રતિમા, શ્રુતજ્ઞાન, જ્ઞાનભંડાર વગેરે પડાવી લેવારૂપ.

આટલા મને સૂઝે છે. બીજા હોઈ શકે.

આ દરેકનો પ્રતિકાર જુદી જુદી રીતે થાય.

૧.૨.૩. નો → સામેથી ઉદીરણા ન કરવી જોઈએ. કોઈ શરૂ કરે તો જવાબ આપવો-તે જરૂરી/યોગ્ય છે. પણ તેમાં ભાષાનું સૌષ્ઠ્ય-વિવેક જાળવવો જોઈએ. શક્ય હોય ત્યાં સુધી આપણું સ્થાપન કરવું-સામેનાનું ખંડન નહીં. કારણકે

1. અશિષ્ટ ભાષા વાપરવાથી-બિનજરૂરી ખંડન કરવાથી સામેનો પક્ષ સંગઠિત થાય; વધુ ઉશ્કેરાય તેવું પૂરેપૂરું સંભવિત છે.
2. આપણા+તેમના પક્ષના મધ્યસ્થોને પણ આપણા પર અરૂચિ થાય-તે સંભવ છે. એ બંને છેવટે આપણને નુકસાનકારક થાય.

કેટલાકનું કેટલુંક સાહિત્ય-બિનજરૂરી ખંડન કરે છે. ભાષાની મર્યાદા ઓળંગે છે-

અરૂચિકર બને છે-તેવું જોવાયું છે.

વટાળ પ્રવૃત્તિ → આના પ્રતિકાર માટે (આ અવશ્ય કરવો જોઈએ)

1. તેવા ક્ષેત્રો કયા છે ? તેનું લિસ્ટ બનાવવું.
2. તેમાં સક્ષમ સાધુઓનું વિચરણ થવું.
3. છેવટે શ્રાવકો દ્વારા શિબિરો થવી જરૂરી બને.
અગ્રણીઓ/ટ્રસ્ટીઓ/વગદારોને વટલાવે નહિ-તેનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું પડે.
તે ક્ષેત્રમાં જનારા સાધુઓ/શ્રાવકોને આ વિષયમાં નિષ્ણાત બનાવવા પડે.
4. તે ક્ષેત્રમાં સંરક્ષણાત્મક સાહિત્યનું વિતરણ પણ થવું જોઈએ. તપાગચ્છની વેબસાઈટ પણ બનાવી શકાય/બનાવવી જોઈએ.

૫. → આ પણ છેવટે (વટાળ પ્રવૃત્તિ) માં પરિણમે. એટલે તેનો પ્રતિકાર કરવો જ જોઈએ. હકીકતમાં ૧-૨-૩-૫ નું પરિણામ (વટાળ પ્રવૃત્તિ) માં જ આવે. આના ઉપાય રૂપે ઘણું કરવું પડે.

1. સંપત્તિ જોઈએ.
2. Legal Cell જોઈએ.
3. તે-તે જગ્યાઓ જે સંસ્થાના નામે હોય-તે સંસ્થાના બંધારણો વ્યવસ્થિત જોઈએ.
(ટ્રસ્ટ ડીડ)
4. ટ્રસ્ટી રૂપે/સભ્ય રૂપે લેવાની વ્યક્તિઓ પણ ચોક્કસ માન્યતામાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર જોઈએ એવું બંધારણ જોઈએ.
(નવા ટ્રસ્ટ ડીડમાં તો આવવું જ જોઈએ.)
5. યોગ્ય શિલાલેખો (ભારપટ્ટ વગેરે પર) જોઈએ.
6. તલાટી/મામલતદાર પાસેના record વ્યવસ્થિત હોવા જોઈએ.
7. કબજો હોય ત્યાં બળપ્રયોગથી પણ જાળવી રાખવો પડે.
8. જાગ્રત વહીવટકારો જોઈએ. (આપણે તેમના હાથા ન બની જઈએ.)
9. શિલાલેખ વગેરેના ફોટાઓ-દસ્તાવેજ રૂપે જોઈએ.

સ્વગચ્છ વિશે જાગૃત્તિના ઉપાયો :

- નિર્ગ્રંથ વગેરે પાંચે નામ અને તેના પ્રવર્તક ગુરૂના નામ (+ હીરવિજય સૂ. + દેવસૂરિ)સાથેની સ્તુતિ બનાવવી અને સર્વત્ર પ્રતિક્રમણના અંતે બોલાવવી.
- દરેક પત્રિકા-શિલાલેખ વગેરેમાં, પરમાત્માને નમસ્કાર પછી; આ પાંચેના પ્રવર્તકો (+ હીરવિજય સૂરિ, દેવસૂરિ) ને નમસ્કારની ૧ લાઈનનો શિરસ્તો બનાવવો.
(તેના પછી જ સ્વગુરૂપરંપરાનો ઉલ્લેખ કરવો.)

- દરેક પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમમાં એ પાંચે પ્રવર્તક+હીરવિજય સૂ. +દેવસૂ. મ. નો પરિચય દાખલ કરવો.
- સ્થવિરાવલિના પ્રવચનમાં એ પાંચે મહાપુરુષ(+૨) ના ગુણાનુવાદની પરંપરા દાખલ કરવી.
- તપાગરુચની માલિકીના દરેક સ્થાન (દેરાસર/ઉપાશ્રય/આયંબિલ ખાતું/તીર્થ-ધર્મશાળા/ભોજનશાળા/પાઠશાળા/પાંજરાપોળ...વિ.) માં તપાગરુચની ઓળખાણરૂપ ૧ નિયત વસ્તુની સ્થાપનાનો ધારો દાખલ કરવો. (એ વસ્તુ અન્ય ગરુઓમાં ન હોવી જોઈએ.)
(હીરવિજય સૂ. મ. ની મૂર્તિ-કાલે લેખ બદલીને જિનદત્ત સૂ. ની ખપાવી શકાય.)
એવી વિશિષ્ટ વસ્તુ જે તપાગરુચની ઓળખાણ રૂપ બનાવી શકાય; અને તે તપાગરુચના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલ હોય.

ગણિ/પંન્યાસ પદ

શ્રી ભગવતી સૂત્રના જોગને ઘણીવાર ‘ગણિપદવી’ ના જોગ રૂપે કહેવાય છે.

તેનું કારણ એ છે કે એ જોગમાં જ આવતી એક ક્રિયા (અનુજ્ઞા) સાથે જ ગણિપદ અપાય છે. પણ, જોગ તો સૂત્રના જ કરવાના હોય છે, સૂત્ર ભણવાના અધિકાર માટે જ કરવાના હોય છે; પદવી માટે નહીં.

પદવી-એ માંગવાની કે ઇચ્છવાની ચીજ નથી. જેનામાં પાત્રતા-યોગ્યતા હોય તેને પદ સ્વયં મળે છે-ગુરૂ આપે છે.

ભગવતી સૂત્રના જોગનું માહાત્મ્ય સવિશેષ છે, તેના કેટલાક કારણો છે.

1. સૌથી લાંબા (minimum ૧૮૬ દિવસ) છે.
2. એકવાર તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પૂરા જ કરવાના હોય છે. ટૂંકડે ટૂંકડે કરી શકાતા નથી. (શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ‘આગાઢ’ જોગ છે.)
3. બીજા બધા સૂત્રોના જોગ કરવાથી તે સૂત્ર ભણવાની રજા મળે છે.
ભગવતી સૂત્રના જોગ થાય, એટલે સર્વ શાસ્ત્રો ભણવાની રજા મળે-એવી વર્તમાન પરંપરા છે.

એ ભણવાનો અધિકાર મેળવવા માટે જ આ જોગ કરવાના હોય છે.

જો કે જોગ ન કર્યા હોય, તો પણ યોગ્ય સાધુને ગુરૂ શાસ્ત્રો ભણવાનો અધિકાર આપે-તે અપવાદ માર્ગ છે.

તો પણ, જોગ કરવાથી ક્ષયોપશમ થાય છે, સૂત્રનાં રહસ્યો ખૂલે તેવી બુદ્ધિ થાય છે - એટલે પણ જોગ કરવાના હોય છે.

વર્તમાનમાં અમારા સમુદાયમાં ૨૦ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય ૧ શિષ્ય હોય, તેને જ ભગવતી સૂત્રના જોગ કરવાની રજા અપાય છે.

ભગવતી સૂત્રના જોગ સાથે ગણિપદવી જોડાયેલી છે. અને ગણિપદવી હોય તો જ, વડીદીક્ષા આપી શકાય છે. એટલે વડીદીક્ષા આપવાનો અધિકાર મેળવવા માટે પણ ભગવતી સૂત્રના જોગ કરવા જરૂરી હોય છે.

જેમને બહોળો શિષ્ય પરિવાર હોય તેમને વડીદીક્ષાનો અધિકાર મેળવવો જરૂરી હોય છે. કોઈ ક્ષેત્રમાં વિહાર કરતાં, કોઈની દીક્ષા થાય, અને આસપાસ બીજા કોઈ ગણિવર વગેરે પદવીધર ન હોય, તો વડીદીક્ષા અટકી પડે.

પંન્યાસપદ માટે કોઈ જોગ કરવાના હોતા નથી. જેને ગણિપદ અપાયું હોય તેને યોગ્યતા મુજબ પંન્યાસપદ અપાય છે.

હકીકતમાં દરેક પદ સાથે કોઈ ને કોઈ અધિકાર જોડાયેલો હોય છે. પંન્યાસ પદ અપાય તેને સર્વ શાસ્ત્રો પર અનુયોગ (વિવેચન/વ્યાખ્યાન) કરવાની અનુજ્ઞા મળે છે. કદાચ તેવી રજા ગુરૂએ પહેલેથી આપી હોય તો પણ પદથી તેની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. વધારે સારી રીતે અનુયોગ કરી શકાય છે. તેની આદેયતા વધે છે. પરોપકાર વધુ સારો થાય છે.

એટલે જ, યોગ્યતા જોઈને ગુરૂ પદ આપે, ત્યારે પદ રૂપી ઋદ્ધિની ઈચ્છા ન કરનારો શિષ્ય પણ ઈનકાર કરતો નથી, સ્વીકાર કરે છે.

પદની પ્રાપ્તિ એ આત્માભિમુખ સાધક માટે આનંદનો વિષય હોતો નથી. પોતાની સાધનામાં પદ વિશેષ સહાયક બનતું નથી. પદથી મોક્ષ નજીક આવતો નથી. છતાં, પદ એ પરોપકાર માટેનું વિશિષ્ટ સ્થાન, શક્તિ, અધિકાર આપે છે. એટલે પદનો ઈનકાર પણ કરાતો નથી.

પરોપકાર, શાસન ચલાવવા-આગળ વધારવા માટે અનિવાર્ય છે.

તેની પ્રધાનતા શાસ્ત્રોમાં ઠેર-ઠેર બતાવેલી છે જ.

યોગ્ય આત્માઓ એટલે જ, પરોપકારની ઉપેક્ષા પણ કરતા નથી.

આત્માભિમુખ સાધકને પદની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ ન હોય, તો તેના મહોત્સવની ઈચ્છા તો ક્યાંથી હોય ? પણ શ્રાવકોને, યોગ્ય આત્માને પદ અપાય તેનો આનંદ હોય...

તેના નિમિત્તે શાસન પ્રભાવના થાય, પદને પ્રાપ્ત કરનારનું માહાત્મ્ય વધે, તેમની વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ થાય (કે જેથી તેમના સંપર્ક/તેમની વાણીના શ્રવણ માટે લોકો ઉત્સુક થાય, પરોપકાર વધુ થાય) તેવા પ્રયત્નો શ્રાવકો કરે; તે તેમના માટે ઉચિત કર્તવ્ય છે.

શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથમાં શ્રાવકના કર્તવ્યોમાં મહોત્સવપૂર્વક પદપ્રદાન બતાવેલું છે. જ્યારે શ્રાવકો પોતાને ઉચિત કર્તવ્ય કરતા હોય, ત્યારે મહાત્માઓ તેનો નિષેધ ન કરે.

એટલે જ સ્વપ્રસિદ્ધિની ઈચ્છા ન હોય, તેવા મહાત્માઓ પણ પદપ્રદાન નિમિત્તે થતાં મહોત્સવનો નિષેધ ન કરે.

પોતે તેનાથી નિર્લેપ રહે... ઋદ્ધિગારવમાં ફસાઈ ન જવાય તેની કાળજી કરે.. એ તેમનું લક્ષ્ય હોય.

બીજી રીતે, કોઈ પણ નિમિત્તને પામીને, શ્રાવકો ઔચિત્ય-મર્યાદા-વિવેક જાળવીને કોઈપણ મહોત્સવ કરે, તો તેનાથી શાસનની પ્રભાવના થતી હોવાથી, શ્રાવકોને જ્ઞાનાદિનો લાભ થતો હોવાથી, પુણ્યબંધ થતો હોવાથી... મહાત્માઓ તેનો નિષેધ ન કરે..

તેનો અર્થ એવો કદાપિ ન કરાય કે મહાત્મા પોતાના નિમિત્તે મહોત્સવને ઈચ્છી રહ્યા છે.

તીર્થંકર ભગવંતો વીતરાગ હોવા છતાં, પોતાની દેશના નિમિત્તે થતાં સમવસરણ જેવા મહા-આડંબરનો નિષેધ કરતાં નથી જ.

વકત્વ

વકત્વમાં

- પદાર્થને તર્કબદ્ધ રીતે રજૂ કરીને ગળે ઉતારવાની શક્તિ
- ઉપમા વગેરે દ્વારા વેધક રજૂઆતની શક્તિ
- શબ્દોનું લાલિત્ય (કવિત્વ)

એ ત્રણ ગુણો છે.

શબ્દોનું લાલિત્ય, સભાને સંમોહિત કરી દે, પણ તેની લાંબી અસર ના થાય, શ્રોતાના હૃદયમાં ના ઉતરે..

જો કે સારભૂત પદાર્થને યાદ કરવા માટે શબ્દોની ગોઠવણી કરીને થતી રજૂઆત ઉપયોગી બને છે.. દા.ત. જો જાગત હૈ – સો પાવત હૈ.

વેધક રજૂઆત હૈયાસોંસરવી ઉતરી જાય, શીઘ્ર આચરણ આવે. તેથી અતિ-ઉપયોગી છે.

પણ તે શ્રોતાની બુદ્ધિને પરિપક્વ નથી બનાવતી. તેથી પરિણાતિની નિર્મળતા, શ્રદ્ધાની દૃઢતા વગેરે ન પણ થાય. એટલે ઘણીવાર આચરણ અલ્પકાલીન બને.

પદાર્થોનો સૂક્ષ્મ બોધ હોય અને તર્કબદ્ધ રજૂઆત દ્વારા પદાર્થ ગળે ઉતરે, તો બુદ્ધિ પરિપક્વ બને. તેનાથી દીર્ઘકાલીન લાભ થાય. જો કે તેમાં આચારમાં ફેરફાર ધીમો હોય

– તેવું બની શકે.

એટલે પ્રાથમિકતા – સૂક્ષ્મ બોધ અને તર્કબદ્ધ રજૂઆત – વિશદ છણાવટની છે.

સાથે રજૂઆતમાં વેધકતા હશે તો શીઘ્ર પરિણામ મળશે.

શબ્દોનું લાલિત્ય – સારભૂત પદાર્થમાં હોય તો સ્મૃતિ સરળ બનશે.

ભૂલના કારણ અને પ્રતિભાવ

1. અજ્ઞાન કે અણઆવડત → તેમાં ક્ષમા જ હોય, અને જ્ઞાન આપવાનું હોય. હા, જ્ઞાન આપવા છતાં ન લે, તો ક્ષમ્ય ન ગણાય.
2. અનુપયોગ → ક્વચિત્ થતો અનુપયોગ ક્ષમ્ય છે, સ્મારણા જ કરવાની હોય. વારંવાર થતો અનુપયોગ – બેદરકારી રૂપ છે. તેમાં વારણા-ચોચણા પણ હોય, દંડ પણ રખાય – જેના ભયથી અનુપયોગ ન આવે. અનુપયોગથી થતાં નુકસાનો – ઉપયોગથી થતાં લાભો બતાવાય.
3. પ્રમાદ → સુખશીલતા, સંજ્ઞા વગેરે કારણે જાણવા છતાં ન કરે/ઊંધું કરે. શરૂઆતમાં સ્મારણા હોય, પણ લગભગ વારણા-ચોચણા-પડિચોચણા વિના સુખશીલતા તૂટે નહીં.
4. બેદરકારી → કાળજી જ ન રાખે. તેને સતત સ્મારણા, અને વારણા-ચોચણા-પડિચોચણાની પણ જરૂર પડે.
5. મલિન આશય → તેમાં તો સીધી જ ચોચણા-પડિચોચણા હોય.

કાર્યના પાંચ પ્રકાર

1. સ્ફુરણા → અંદરના મોહનીય-વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમથી સ્વયં ઈચ્છા જાગે, ઉદ્ધાસ થાય.
2. પ્રેરણા-આલંબન → બીજાને કરતાં જોઈને અથવા ઉપદેશ પામીને કરે.
આ બે ભૂમિકા આસન્નસિદ્ધિકની હોય.
3. ગતાનુગતિકતા → બધા કરતાં હોવાથી કરે.
આલંબનથી કરવામાં કર્તવ્યતા બુદ્ધિ હોય છે. ગતાનુગતિકતામાં નથી હોતી.
4. નિયંત્રણ → કાયદો કર્યો હોવાથી કરે.
5. ભય → નહીં કરું તો ઠપકો મળશે, સજા થશે, અપકીર્તિ થશે – તેવા ભયથી કરે.

પાંચ વ્યવહાર

પાંચ વ્યવહાર બતાવ્યા છે. આગમ, આજ્ઞા, ધારણા, શ્રુત અને જીત.

તેમાંથી આજ્ઞા અને ધારણા માત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત માટે જ છે.

આગમ, શ્રુત અને જીત અન્ય આચારો માટે પણ છે.

આગમ વ્યવહાર એટલે અતિશયજ્ઞાનીઓ પ્રત્યક્ષ લાભ-નુકસાન જોઈને જે પ્રવૃત્તિ કરે તે. જેમ કે રાજપિંડ અકલ્પ્ય હોવા છતાં ગૌતમસ્વામી રાજકુમાર અઈમુતાના ઘરે વહોરવા ગયા.

શ્રુત વ્યવહાર એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલો આચાર. જેમ કે પડિલેહણાદિ.

જીત વ્યવહાર એટલે પૂર્વપુરુષોએ પ્રવર્તાવેલો આચાર. જેમ કે ઝોળીમાં ગોચરી વગેરે.

પ્રાયશ્ચિત્તના જીતવ્યવહાર અને આચારના જીત વ્યવહારમાં કથંચિદ્ ભેદ પણ છે.

પ્રાયશ્ચિત્તનો જીત નિયત થઈ ગયો છે – જીતકલ્પાદિમાં બતાવેલો છે.

આચારનો જીત વત્ત-ગુવત્ત-પવત્તાદિ રૂપ, જર્ણમિ ચિરરૂઢ રૂપ, બહુગીતાર્થાયરિત રૂપ હોય છે. તે નવો પણ પ્રવર્તાવાતો હોય છે.

કેચિત્

ગ્રંથકારને અસ્વરસ હોય તો પણ બીજાનો મત – કેચિત્... વગેરે રૂપે શા માટે મૂકે?

1. બીજા વિદ્વાનો પ્રત્યે તે રીતે આપેક્ષિક આદર પ્રગટ કરવા...
2. પોતાને સત્ય કંઈક લાગે છે, પણ પોતે સર્વજ્ઞ નથી, પોતાની માન્યતા ભૂલભરેલી હોઈ શકે છે; બીજાની સાચી પણ હોઈ શકે છે – તેવો ભાવ તેમાં વ્યક્ત થાય.
3. ભવિષ્યના જ્ઞાનીઓ તર્કાદિના બળે તેમાંથી સત્ય તારવી શકે – તેવો શુભ આશય પણ છે. માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય મૂક્યો હોય તો વિચારણા માટેનું બીજ જ ન રહે...
4. પૂર્વમાં પ્રતિપાદિત થયેલા મતો, તર્કથી પોતાને સમજાતા ન હોવા છતાં, અવજ્ઞાને યોગ્ય નથી, તેથી મતાંતર રૂપે મૂકાય...
5. સંશોધક વિદ્વાને તેવું જણાવ્યું હોય, તેથી પણ મૂકાય....
6. સ્વકાલીન અન્ય વિદ્વાનો પોતાની વાતમાં સંમત ન હોય, તેથી પણ તેમનો મત મૂકાય..... ઇત્યાદિ કારણો સંભવે છે.

ભકિત અને વિવેક

સ્થિર શાસન વગેરે અનેક કારણોથી જૈનો ખૂબ સમૃદ્ધ બન્યા છે. અને ભકિતમાં અપાર સંપત્તિનો વ્યય થાય છે. નવાણું; છ' રી પાલિત સંઘો; તપશ્ચર્યાના બેસણાં વગેરેની અંદર અઢળક રકમો ભકિત પાછળ ખર્ચાય છે.

શ્રાવક-શ્રાવિકા સુપાત્ર છે. તેમની ભકિત બહુમાન-આદરપૂર્વક ઉચ્ચ કોટિના દ્રવ્યોથી થાય, તે સમકિતીને માટે આનંદનો જ વિષય થાય...

પરંતુ, જિનશાસન, માત્ર ટૂંકા ગાળાના લાભને નથી વિચારતું, લાંબા ગાળાના

(સાનુબંધ) લાભ - નુકસાનને વિચારીને હેયોપાદેયતાનો નિર્ણય કરે છે.

એ દૃષ્ટિએ આવા સ્વરૂપની ભક્તિની ઉપાદેયતામાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. એ સમજવા કેટલાક પ્રસંગો (જાતે અનુભવેલા) ટાંકું છું.

1. મુલુંડ-સર્વોદયનગર (જે શ્રીમંત-સમૃદ્ધ વિસ્તાર છે) માં ચૈત્રી ઓળીની આરાધના હતી. ઓળીનો લાભ લેનાર ભાગ્યશાળીએ કહ્યું - સંઘનો કાયદો છે કે રોજના આયંબિલમાં રૂ. ૧૦ થી વધુ પ્રભાવના ન કરવી. મેં કારણ પૂછ્યું, તો કહે - 'પહેલા આવો નિયમ ન હોતો, ત્યારે ચડસાચડસી ચાલતી. ગઈ વખતની ઓળી કરતાં આ વખતની ઓળીમાં વધુ પ્રભાવના થાય. આગળ જતાં એમ બન્યું કે ઓળીનો આદેશ લેવા જ કોઈ તૈયાર ન થાય. કારણ એ કે ઓળીનો ખર્ચ પોષાય; પણ રોજની તથા પારણાંની પ્રભાવનાનો બીજો એટલો કે એનાથી વધુ ખર્ચ કરવો પડે; નહીં તો ગયા વખત કરતાં ઓછી પ્રભાવના કરવાથી આબરૂ જાય... એટલે પછી સંઘે નિર્ણય કર્યો - પ્રભાવના પર નિયંત્રણ મૂક્યું.'
2. હિંમતનગરમાં એક શ્રાવકને પોતાના પિતાના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે સ્વામિવાત્સલ્ય કરવાની ભાવના હતી. દિવસો પોષદશમના હતા. મેં કહ્યું - સંઘમાં સામૂહિક અઢમ કરાવો તો ઘણો લાભ મળશે... તેમનો ઉત્સાહ વધ્યો; 'ઘરે વિચારણા કરીને જવાબ આપીશ', તેમ જણાવ્યું. પછી મને ના પાડી. કારણ તેમના શબ્દોમાં 'અઢમ કરાવીએ તો અત્તરવાયણા-પારણાંની મિનિમમ રૂપ૦-રૂપ૦ (!) ની ડીશ ગણતાં ૫૦૦ રૂ. થાય, ઓછામાં ઓછી ૪૦૦-૫૦૦ રૂ. ની પ્રભાવના કરવી પડે; ૧૦૦૦ રૂ. થાય. ૧૦૦ અઢમમાં ૧ લાખ રૂપિયા થાય, તેના કરતાં સ્વામિવાત્સલ્ય ઓછામાં પતે !'
3. એક સંઘમાં ઓળીનો આદેશ લેનાર કોઈ મળતું નહોતું. એક વ્યક્તિને ટ્રસ્ટીઓએ પ્રેરણા કરી. તેણે ખર્ચનું બજેટ બનાવ્યું તેમાં આયંબિલની રસોઈ - પીરસવા ઉપરાંત બીજા શહેરથી ૩૦૦ બાજોઠ લાવવા - લઈ જવાનો ખર્ચ અને તેનું ભાડું પણ ગણ્યું. જાણે, ઓળી કરાવવી હોય તો આ બધું ફરજિયાત કરવું જ પડે !
4. એક સંઘમાં સિદ્ધિતપના પારણાં હતા. સાધારણ ખાતું ખોટમાં ચાલતું હોવાથી, પારણાં મહોત્સવ બને તેટલા ઓછા ખર્ચમાં પતાવીને, પારણાની વધેલી આવક સાધારણ ખાતે લઈ જવાની હતી. ટ્રસ્ટીઓએ પારણાં માટે ચાંદીના ઢોળવાળા વાસણ ભાડેથી લાવવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ખર્ચ રૂ. ૨૫,૦૦૦ જેવો હતો. મેં કહ્યું - 'દરેકના ઘરે ચાંદીની થાળી - વાટકી પ્રાયઃ હોય છે. આપણે સહુ તપસ્વીને ઘરેથી જ થાળી - વાટકી લાવવા જણાવીએ... તો ઘણો ખર્ચ બચી જાય...'

ઘણું સમજાવવા – આગ્રહ રાખવા છતાં, ટ્રસ્ટીઓએ ચાંદીના વાસણ લાવવાનો જ નિર્ણય કર્યો. કારણ ? ‘બધે આપું હોય છે. આપણે ન કરીએ તો ખરાબ દેખાય !’ આવા અનેક દષ્ટાંતો યાદ આવે છે, પણ દિગ્દર્શન છે. કોઈ એક શ્રીમંત- ઉદાર શ્રાવક કોઈક વિશિષ્ટ પ્રકારે ભક્તિ કરે; એક-બે વાર તેનું અનુકરણ થાય; પછી તે એક ‘Standard’ બની જાય છે – ફરજિયાત બની જાય છે. તે પછી જે ભક્તિ કરવા ઈચ્છતા હોય, તેને અનિચ્છાએ પણ કરવું પડે છે; આગળ વધતા, તેનો ઉદ્ધાસ કે શક્તિ ન હોય તો લાભ જતો કરવો પડે છે...

કોઈની વિશિષ્ટ ભક્તિ, અન્ય અનેકને સામાન્ય ભક્તિમાં પણ પ્રતિબંધક બને; તો તેને સાનુબંધ લાભ માની શકાય ખરો ? અને જો જવાબ ‘ના’ હોય, તો તે વિશિષ્ટ ભક્તિ પર નિયંત્રણ મૂકવું ન જોઈએ ?

૨૦૭૨ ના શ્રમણ સંમેલને, સંઘ સ્વામિવાત્સલ્યમાં ધ્રુવ્યોની મર્યાદાની ભલામણ કરીને આ દિશામાં કદમ ઊઠાવ્યું છે. પણ માત્ર ધ્રુવ્યોના નિયંત્રણથી કામ પૂર્ણ નહીં થાય. પ્રસંગોમાં જણાવ્યું તેમ પ્રભાવના, બાજોઠ, ચાંદી/કાંસાનાં ભાણાં.... વગેરે અનેક ખર્ચાના પ્રકારો પરનું નિયંત્રણ પણ આવશ્યક જણાય છે...

પુનઃ જણાવવું છે કે, ભક્તિનો કોઈ વિરોધ નથી... કોઈ પોતાના ઘરે સોનાની થાળીમાં ૩૨ પકવાન જમાડે અને ૧ લાખ રૂ. ની પહેરામણી કરે, તો પણ ઉપાદેય જ છે, અનુમોદનીય જ છે.

પણ જાહેરમાં થતી ભક્તિ, જો પછીના વર્ગ માટે અનિવાર્ય બની જતી હોય, અને તેના ઘણાં દુષ્પરિણામ સર્જતાં હોય; તો ગીતાર્થી તેનું નિયમન કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે.

વિરામસ્થાને સંધિ

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનું સૂત્ર(૧/૩/૫૨) છે ન સન્ધિઃ ।

તેની લઘુવૃત્તિ છે – ઉક્તો વક્ષ્યમાણશ્ચ સન્ધિઃ વિરામે ન સ્યાત્ ।

અર્થાત્ જ્યાં ઉચ્ચારમાં વિરામ હોય ત્યાં સંધિ ન થાય.

એક વાત યાદ કરી લઈએ કે વ્યાકરણના નિયમો પરથી ભાષા નથી બની; બોલાતી ભાષાને સિદ્ધ કરવા વ્યાકરણના નિયમો બન્યા છે.

એટલે, જે વર્ણોને ઝડપથી સાથે ઉચ્ચારવા જતાં સહજ જે ફેરફાર થઈ જતો હતો; તેને સંધિના નિયમો રૂપે વ્યાકરણમાં લખાયો.

જેમકે ‘નમો અરિહંતાણાં’ પદને ઝડપથી બોલતાં નમો’રિહંતાણાં થઈ જતું હોવાનું અનુભવાય છે. એટલે જ પદાંત ઓ પછીના અ નો લોપ બતાવાયો છે. {અલબત્ત ‘નમો

અરિહંતાણં' તો અલગ અલગ જ બોલવાનું છે.}

હવે જો ઉચ્ચારમાં વિરામ જ હોય, તો તેવો કોઈ ફેરફાર થતો જ નથી. એટલે ત્યાં સંધિના નિયમના આધારે સંધિ ન જ થાય. ત્યાં સંધિના નિયમના આધારે સંધિ કરવી તે તો વ્યાકરણના નિયમ પરથી ભાષા બનાવવા જેવું ઊંઘું પગલું છે.

આપણે ત્યાં ગાથાના ચાર પાદમાં, પહેલા-બીજા અને ત્રીજા-ચોથા પાદના વર્ણોની સંધિ થતી દેખાય છે. પણ ગાથા ગોખાવવામાં આવે ત્યારે વચ્ચે વિરામ પણ શીખવાડાય છે. જેમ કે,

સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાન, મધિષ્ઠાનં શિવશ્રિયઃ

આ ગાથામાં પ્રતિષ્ઠાન પછી અટકીને મધિષ્ઠાનં.. એમ બોલવાનું ગોખાવાય છે...

ઉપરની વિચારણા પરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ રીતનો ઉચ્ચાર એ અશુદ્ધ છે. જો વિરામ લેવાનો જ હોય, તો સકલાર્હત્-પ્રતિષ્ઠાનં, અધિષ્ઠાનં શિવશ્રિય..... આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ....

આવું અન્ય સ્થાનોમાં પણ સમજવું.

અરનાથસ્તુ ભગવાન્, ચતુર્થારિનભોરવિઃ

ભૂર્ભુવઃ સ્વસ્ત્રયીશાનમ્, આર્હન્ત્યં પ્રણિદગ્ધે ।

વગેરે.... રૂપે ઉચ્ચાર શીખવાડવો જોઈએ. એમ કરવાથી અર્થબોધ પણ સરળતાથી થાય છે.

{જ્યાં સંધિ ન કરવાથી છંદ તૂટતો હોય - અક્ષર/માત્રા વધી જતી હોય, ત્યાં સંધિ કરવી જરૂરી બને; તો ઉચ્ચાર ઝડપથી સાથે જ કરવો જોઈએ.

તેમ સમાસ હોય તો પણ ઉચ્ચાર ઝડપથી સાથે જ કરવો જોઈએ, જેથી સંધિ થઈ શકે. જેમ કે શયનાસનનિક્ષેપાદાનચડ્ક્રમણેષુ યઃ (યોગશાસ્ત્ર) માં શયનાસનનિક્ષેપ - આદાનચડ્ક્રમણેષુ યઃ કરવાથી ૧ અક્ષર - ૧ માત્રા વધી જાય છે. વળી અહીં સમાસ પણ છે, તેથી સાથે જ ઉચ્ચાર કરવો.}

એ રીતે, એક પાદની અંદર પણ જ્યાં વિરામ લેવાતો હોય ત્યાં સમજવું જોઈએ. ચિત્રં બહ્વર્થયુક્તં, મુનિગણવૃષભૈ, ધારિતં બુદ્ધિમદ્ધિઃ એમ ન બોલતાં (એ બોલવું કઠિન પણ છે.) મુનિગણવૃષભૈઃ, ધારિતં..... એમ બોલવું જોઈએ.

{જ્યાં સમાસ હોય ત્યાં, કે છંદ તૂટતો હોય ત્યાં આ રીતે ન થઈ શકે.}

સર્વૈઃ સર્વસુરાસુરેશ્વરગણૈ, સ્તેષાં નતોઽહં.... એમ ન બોલતાં સર્વૈઃ સર્વસુરાસુરેશ્વરગણૈઃ, તેષાં નતોઽહં...

...શ્રીચિત્રકૂટાદય, સ્તત્ર શ્રીઋષભાદયો.... એમ ન બોલતાં શ્રીચિત્રકૂટાદયઃ, તત્ર શ્રીઋષભાદયો... એમ બોલવું જોઈએ.

પહેલા-બીજા કે ત્રીજા-ચોથા પાદના અક્ષરો વચ્ચે સંધિ કરવી જ જોઈએ, એવો નિયમ નથી. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ મ.એ ઋષભદેવ ભગવાનની સ્તુતિમાં જ (આદિમાં તીર્થનાથમ્ ચ, ઋષભસ્વામિનં સ્તુમઃ) ત્રીજા-ચોથા પાદના અક્ષરો વચ્ચે સંધિ નથી કરી. સંધિ કરીએ તો ચર્ષભ થાય.

અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર

- અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર શું ?
અનુસ્વાર જ. જેમ ‘ક’ નો ઉચ્ચાર ‘ક’ થાય; તેમ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુસ્વાર જ થાય.
- યાદ રાખવા જેવી વાત એ છે કે, જે વર્ણો ઉચ્ચારાતા હતા, તેનો જ લિપિમાં સંગ્રહ કરાયો છે. જે શબ્દો ઉચ્ચારાતા હતા, તેની જ વ્યુત્પત્તિ વ્યાકરણકારોએ કરી છે. એટલે લિપિમાં રહેલ વર્ણો, એ ઉચ્ચારાતાં વર્ણોની સંજ્ઞા જ છે. અને તેથી લિપિમાં રહેલ પ્રત્યેક વર્ણનો ઉચ્ચાર, બીજા વર્ણથી જુદો જ હોય. નહીં તો તેનો લિપિમાં સંગ્રહ અર્થહીન બને, ગૌરવરૂપ થાય માટે, અનુસ્વાર અને વિસર્ગનો ઉચ્ચાર સ્વતંત્ર જ છે.
મ્-ન્- વગેરે વર્ણ કે હ્-વર્ણના ઉચ્ચારરૂપ નથી.
(આપણને પરંપરાથી તે ઉચ્ચાર શીખવા મળ્યો નથી. પણ પૂર્વના સ્વરને નાસિકાથી ઉચ્ચારવાથી અનુસ્વારનો અને કંઠમાંથી ઉચ્ચારવાથી વિસર્ગનો ઉચ્ચાર થાય-એવું સંભવે છે.)
- અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર મ્-ન્ વગેરે અનુનાસિકના ઉચ્ચારરૂપ જ છે, એવું કેટલાક લોકો માને છે. તે હકીકતમાં ભ્રમ છે. તે ભ્રમ થવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે.

સંસ્કૃત શબ્દ	ગુજરાતી શબ્દ
પञ्च	પંચ/પાંચ
शङ्का	શંકા
घण्ट	ઘંટ
अन्तः	અંત
कम्प	કંપ

મોટા ભાગની (કે બધી જ) પ્રાદેશિક ભાષાઓ, સંસ્કૃતમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. સંસ્કૃત શબ્દોમાં રહેલ અનુનાસિકનો પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં બહુલતાએ અનુસ્વાર જ થઈ ગયો છે.

- અનુસ્વારવાળા આ શબ્દો પ્રાદેશિક ભાષામાં શુદ્ધ ગણાય છે, પણ સંસ્કૃતમાં અશુદ્ધ છે, અનુનાસિક જ શુદ્ધ છે. વળી, સંસ્કૃતમાં કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે. જેમ કે સઙ્ગચ્છતે / સંગચ્છતે વગેરે.

- આ શબ્દમાં તૌ મુમૌ વ્યજ્જને સ્વૌ (૧/૩/૧૯) આવા સિદ્ધિદૈમ વ્યાકરણ સૂત્રથી અનુસ્વાર કે અનુનાસિક વિકલ્પે થાય છે.

અહીંયા વિકલ્પ બતાવ્યો, તેથી નક્કી થાય કે બંને શબ્દ જુદા જ છે. જો તે શબ્દો એક જ હોય (અર્થાત્ સરખો જ ઉચ્ચાર હોય) તો વિકલ્પ બતાવવાનો કોઈ અર્થ જ ન રહે.

એનાથી નક્કી થાય કે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિકથી જુદો જ છે. આપણને પરંપરાથી તે ઉચ્ચાર શીખવા ન મળ્યો હોય – તેથી બંનેનો ઉચ્ચાર સમાન કરીએ, તે આપણી ખામી છે. અને તે ખામીના કારણે જ, અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક રૂપ માની લેવાનો ભ્રમ ઊભો થાય છે.

- હવે પ્રશ્ન એ છે કે, અનુસ્વાર અંગ્રેજીમાં કઈ રીતે લખવો ? હકીકતમાં અંગ્રેજી લિપિ અપૂર્ણ જ છે. કારણ કે તેમાં ઇ-શ્ વગેરે વર્ણોની કોઈ સંજ્ઞા છે જ નહીં. એટલે, તે વર્ણોને અંગ્રેજીમાં લખવા નવા સંકેતવર્ણો બનાવવા પડ્યા છે. તેમાં શ્ ને ડ' રૂપે, વિસર્ગને મ્ રૂપે લખાય છે.

- પ્રશ્ન એમ થાય કે શ્ માટે ડ' જ પસંદ કેમ કર્યો ? L' કે M' વગેરે કેમ નહીં ? તો એનું કારણ એ છે કે શ્ નો ઉચ્ચાર સ્ ની નજીક છે. તેથી શ્ માટે ડ' નક્કી કરાયો. વિસર્ગનો ઉચ્ચાર હ્ ની નજીક છે, તેથી મ્ નક્કી કરાયો. અનુસ્વાર માટે M અને N આવી બે સંજ્ઞા છે. તેનું કારણ એ જ કે સંસ્કૃતમાં રહેલ મ્ ન્ વગેરે અનુનાસિકનો પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુસ્વાર થઈ જતો હતો. (શંકા વગેરે શબ્દો ઉદાહરણરૂપે જણાવ્યા છે.) એટલે, પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર મ્-ન્ વગેરે રૂપ અનુનાસિક જેવો જ લોકો કરે છે. એ સાંભળીને, અનુનાસિકની સંજ્ઞામાં ફેરફાર કરીને અનુસ્વારની સંજ્ઞા કરાઈ. તેથી M/N નક્કી થઈ. (ઇ વગેરે અનુનાસિકની તો સંજ્ઞા જ નથી.)

- હવે પ્રશ્ન એ રહે કે ક્યાં M લખવો ? ક્યાં N લખવો ? તો

1. જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દમાં મ્ જ છે પણ પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુસ્વાર થઈ ગયો છે (જેમ કે

કંપ); ત્યાં M લખવું.

2. જ્યાં સંસ્કૃત શબ્દમાં ન્ જ છે, પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુસ્વાર થઈ ગયો છે. (જેમ કે અંત) ત્યાં N લખવું.
 3. જ્યાં સંસ્કૃતમાં મ્ /અનુસ્વાર વિકલ્પે છે, ત્યાં M, જ્યાં સંસ્કૃતમાં ન્ /અનુસ્વાર વિકલ્પે છે, ત્યાં N લખવું, એ સમજવું સરળ છે.
 4. હવે જ્યાં સંસ્કૃતમાં ઙ્-જ્ કે ણ્ છે; અથવા તેના વિકલ્પે અનુસ્વાર છે-ત્યાં બધે N જ લખાય છે; M નહીં. (જેમ કે પંચ વગેરે)
તેમાં કારણ એવું જણાય છે કે ઓષ્ઠ્ય મ્નો ઉચ્ચાર ઙ્-જ્-ણ્ કરતા સર્વથા જુદો જણાય છે. ન્નો ઉચ્ચાર કંઈક સરખો જણાય છે. તેથી N સંજ્ઞા કરાઈ.
જો કે વર્ણોના ઉચ્ચાર પરંપરાથી મળે છે, અને ક્ષેત્રે-ક્ષેત્રે બદલાય છે. (બાર ગાઉએ બોલી બદલાય.) ગુજરાતમાં પણ ‘છ’નો ઉચ્ચાર ‘સ’ જેવો કોઈક ક્ષેત્રમાં થાય છે. હિંદીમાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં વ્નો ઉચ્ચાર વ્ જેવો કરાય છે.
 5. હવે જ્યાં સંસ્કૃતમાં અનુસ્વાર જ છે. (જેમ કે દંશ, માંસ વગેરે) અનુનાસિક વિકલ્પે પણ નથી; ત્યાં શું કરવું ? તો ઙ્-જ્-ણ્ ની જેમ, ત્યાં પણ N લખવો જ યોગ્ય લાગે છે. કારણકે તે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ન્ની નજીકનો છે.
- કેટલાક એમ કહે છે –‘સંસ્કૃત’ આ શબ્દમાં સમ્ ઉપસર્ગ હોવાથી અનુસ્વારનો M કરવો જોઈએ, N નહીં.
તે તો સર્વથા અનુચિત તર્ક છે, કારણ કે એમ તો સંદેશ શબ્દમાં પણ સમ્ ઉપસર્ગ હોવાથી M લખવો પડશે, પણ તેવું કોઈ લખાતું નથી. કારણ કે ત્યાં અનુસ્વાર ન્ ના વિકલ્પે હોવાથી N જ લખાય છે.
 - એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, અનુસ્વારની સંજ્ઞા નક્કી કરતી વખતે, સંધિ થયા પૂર્વે કયો વર્ણ હતો ? તે વિચારાતું જ નથી. પણ સંધિ થયા પછી જે વર્ણ (અનુનાસિક) છે, કે જે વર્ણ (અનુનાસિક) ના વિકલ્પમાં અનુસ્વાર છે, તેનો જ વિચાર કરાય છે. અને સંધિ પછી કયો વર્ણ થાય ? તે તેની પછી આવતા વર્ણ પર આધાર રાખે છે. જેમ કે સન્દેશ:, સઙ્ઘ: વગેરે.
 - આથી, સંસ્કૃત શબ્દમાં સમ્ ઉપસર્ગ હોવાથી M લખવાની વાત અયોગ્ય જ છે. પણ, અનુસ્વાર પછી આવતો વર્ણ સ્ દન્ત્ય હોવાથી, N લખવો જ ઉચિત છે, કારણ કે ન્ પણ દન્ત્ય છે. એટલે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ન્ જેવો થશે.
 - સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના મતે તો સં ના વિકલ્પમાં સં એવો અનુનાસિક પણ થાય છે. તે

પણ દન્ત્ય હોવાથી, અનુસ્વારને N લખવો જ યોગ્ય છે.

- હવે કોઈ એમ કહે કે અમારા પ્રદેશમાં ઙ્-ઞ્-ળ્ નો ઉચ્ચાર કે શુદ્ધ અનુસ્વાર (જેના વિકલ્પમાં અનુનાસિક છે જ નહીં, તેવા અનુસ્વાર) નો ઉચ્ચાર મ્ જેવો કરાય છે; એટલે M લખવો જોઈએ.

તો તે વાત બરાબર નથી, કારણ કે મોટા ભાગના ક્ષેત્રોમાં તેનો ઉચ્ચાર ન્ જેવો થતો હોવાથી બહુમતીથી N જ લખવો જોઈએ.

જેમ કેટલાક ક્ષેત્રોમાં વ્ નો ઉચ્ચાર વ્ કરાય છે (વિધાનો બિધા કહે છે) તો પણ અંગ્રેજીમાં V જ લખાય છે, B નહીં. એ રીતે ‘સંસ્કૃત’ વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વારનો N જ લખવો જોઈએ.

પશુ આધારિત ઉત્પાદનો નો પ્રચાર

પ્રશ્ન : ગોમૂત્ર માંથી બનતા ફિનાઈલ વગેરે વાપરવાનો ઉપદેશ સાધુથી કરી શકાય ? તેમાં પરંપરાએ જીવદયા છે...

ઉત્તર : સાધુ શેનો ઉપદેશ કરી શકે ? શેનો નહીં ?

નિશ્ચયથી જેમાં સ્વ-પરનું હિત હોય; તેવો ઉપદેશ થાય. વ્યવહારથી તે સ્વરૂપથી નિરવધ હોવો જરૂરી છે, કારણકે અન્યથા અગીતાર્થો અનવસ્થા ઊભી કરે...

દાન-શીલ વગેરે ધર્મો હિતકર અને સ્વરૂપથી નિરવધ હોવાથી તેનો ઉપદેશ સાધુ નિઃશંક પણ કરે. સાંસારિક કાર્યોમાં વિધિ - નિષેધ બતાવવામાં સાવચેતી જોઈએ. શ્રાદ્ધવિધિ વગેરે ગ્રંથોમાં શ્રાવકના ભોજન-વ્યાપાર-ગૃહ વગેરે સંબંધી વિધાનો પણ છે. પણ ત્યાં અપ્રાપ્તસ્ય વિધિ: ન્યાયે, ભોજન વગેરે જે પ્રાપ્ત જ છે, તેનું વિધાન નથી; પણ તેમાં જે સામાન્યથી અપ્રાપ્ત છે, તેનું વિધાન સમજવાનું છે... એટલે કે ‘ભોજન જેણે કરવાનું જ છે, તેણે આ પ્રમાણે કરવું’ - તેવા વિધાન સમજવા જરૂરી છે. તેમાં પણ મહદંશે તે-તે ક્રિયામાં અલ્પવિરાધના - પાપ બંધ કેમ થાય ? વગેરે સંબંધી વિધાનો હોય છે.

એટલે જે ગૃહસ્થ ઘરને સાફ કરવા ફિનાઈલ વગેરે વાપરતો જ હોય, તે રાસાયણિક ફિનાઈલ વાપરવાના બદલે ગોમૂત્ર ચુક્ત વાપરે, તો તેના કારણે પશુપાલન affordable - આર્થિક રીતે ફાયદા જનક બનવાથી પશુની કતલ ઘટે, તે લાભ શ્રાવકને જણાવવામાં વાંધો જણાતો નથી. જેમ, વાહનમાં જનાર ગૃહસ્થ, પેટ્રોલ - ડીઝલ - ગેસના વાહનના બદલે ઘોડાગાડી વગેરેમાં જાય તો પશુ પોષણક્ષમ બનવાથી કતલ અટકવાનો લાભ થવાની સંભાવના જણાવાય.

પણ, જોરશોરથી 'આ ફિનાઈલ વાપરો - જીવદયા પળાશે.' વગેરે રૂપ પ્રચાર, સાધુને માટે ઉચિત જણાતો નથી. વ્યક્તિગત પ્રશ્નનો જવાબ, સભામાં થતા પ્રશ્નનો જવાબ, અન્ય હિંસક પદાર્થના વિકલ્પ તરીકે અપાતો ઉપદેશ અને પ્રચારરૂપ ઉપદેશ - ચારે જુદા સંયોગો છે, અને દરેકમાં વિધિ જુદો હોય છે. વ્યક્તિગત જવાબ જે આપી શકાય, તેનો પ્રચાર હંમેશા ઉપાદેય ન પણ હોય. તેવું અહીં ખાસ સમજવાનું છે.

વળી, વિદ્યમાન પશુની કતલ અટકાવવા રૂપ જીવદયાનો પરિણામ સાધુ - શ્રાવક માટે ઉપાદેય બની શકે, પશુની સંખ્યાવૃદ્ધિનો પરિણામ એ કોઈ જીવદયાનો પરિણામ નથી કે પ્રશસ્ય બને - ઉપાદેય બને. પશુ આધારિત ઉપલોગ સામગ્રીના પ્રચારમાં ઘણી વાર, હિંસા નિવારણના બદલે પશુસંખ્યા વૃદ્ધિરૂપ પરિણામ સંભવે છે. તે ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે..

નિશ્ચયનય ભણતાં પૂર્વે...

વ્યવહારનય આચારપ્રધાન છે. નિશ્ચયનય પરિણતિપ્રધાન છે.

વ્યવહારનય તો જૈન દર્શને બતાવેલ માર્ગથી જ મોક્ષ થાય, એમ કહેશે.

નિશ્ચયનય કહેશે - સમતાથી મોક્ષ થાય, માર્ગ કોઈ પણ હોય.

સેયંબરો વા આસંબરો વા, બુદ્ધો વ અહવ અન્નો ।

સમભાવભાવિઅપ્પા, લહઈ મુક્કં ન સંદેહો ॥

- સંબોધ સિત્તરી

બેમાં સાચું શું ?

દ્રવ્યાનુયોગના ગ્રંથોમાં, સ્વલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ કરતાં, (અ)સંખ્યાતગુણ બતાવેલા છે. એટલે હજારો/લાખો આત્માઓ જૈન માર્ગને આચરીને મોક્ષે જાય, ત્યારે એક આત્મા અન્ય માર્ગને આચરીને મોક્ષે જાય છે.

એનો અર્થ શું ?

જૈન માર્ગમાં જીવને મોક્ષે લઈ જવાનું (પરિણતિને નિર્મળ કરવાનું) સામર્થ્ય છે. એટલે એ માર્ગને આચારનાર મોક્ષે જાય છે.

અન્ય માર્ગમાં સામાન્યથી તેવું સામર્થ્ય નથી. છતાં કોઈ જીવ, પોતાના વિશિષ્ટ તથાભવ્યત્વાદિને કારણે, તે માર્ગ પર રહીને પણ આત્માને નિર્મળ કરે છે. એમાં પ્રધાનતા તેના પોતાના જીવદળની છે, માર્ગની નહીં.

એટલે, 'કોઈપણ માર્ગમાં રહેલો - મોક્ષે જઈ શકે' એવું નિશ્ચયનયનું વચન

૧. અન્ય માર્ગમાં રહેલા મોક્ષે ન જ જાય, તેવા એકાંતનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે

૨. અન્ય માર્ગમાં રહેલા માર્ગાનુસારી સાધકોને તિરસ્કૃત ન કરવા માટે

૩. જૈન માર્ગને આચરનારાને સમતાનું લક્ષ્ય બંધાવવા માટે કહેવાયેલું છે.

‘કોઈ પણ માર્ગ પકડી રાખો – વાંધો નથી.’ એવા આશયથી હરગિઝ કહેવાયેલું નથી.

વાસ્તવમાં મોક્ષમાર્ગ તો જૈન દર્શન જ બતાવે છે.

જે આ તાત્પર્યને ન સમજે, તે નિશ્ચયનય ભણે, તો જૈન માર્ગનું મહત્ત્વ નહીં સમજી શકે, માર્ગને છોડી દેશે, માર્ગભ્રષ્ટ થશે, મિથ્યા માર્ગને પકડશે – તેવી સંભાવના છે જ. એટલે, વ્યવહારમાં દૃઢ-સ્થિર થયા હોય, તેને જ નિશ્ચય આપવાનો હોય છે.

આ વાત સર્વ વ્યવહાર-નિશ્ચયમાં સમજવાની છે.

બહુલતાએ જે નિશ્ચય તરફ લઈ જનાર હોય, તેને જ વ્યવહાર તરીકે પ્રસ્થાપિત કરાય છે. તેને પકડી રાખનાર જીવમાં મૂળભૂત યોગ્યતા હોય, તો એ વ્યવહાર માર્ગનું જ સામર્થ્ય છે કે તેને નિશ્ચય તરફ આગળ વધારે.

નૈશ્વર્યિક વચનો વ્યવહારની ગૌણતા બતાવતા હોય, તો તે પૂર્વે કહ્યા તેવા આશયથી જ છે, વ્યવહારના વ્યવરહેદના આશયથી નથી જ.

ઉપદેશ-શૈલી

ઉપદેશ, શ્રોતાને હિતકર હોય તેવો આપવાનો છે. ક્યારેક ભાષાનો વિવેક ચૂકાઈ જાય, તો દેખીતી રીતે સારી અને સાચી લાગતી વાત પણ શ્રોતાને અહિતકર બની શકે.

‘દાન, મૂર્છા તોડવા/ભકિત માટે કરવું જોઈએ – તકતી/નામના માટે નહિ...’ આવું કહેવામાં શ્રોતાની મૂર્છા/તકતીની આકાંક્ષા તોડવાનો આશય હોય છે. પણ એને જ જો આ રીતે કહેવાય કે ‘તકતી માટે દાન કરવું તે ખોટું છે – તેવું કરનારા ખોટા છે.’ તો શ્રોતાને તેવા દાન કરનારા પ્રત્યે અસદ્ભાવ પેદા થવાની સંભાવના ઘણી વધારે છે. તે તેના માટે હિતકર શી રીતે બને ?

પ્રશ્ન : એવું તો પહેલી રીતે કહેવામાં પણ સંભવે ને ?

ઉત્તર : તેવો સંભવ લાગતો હોય તો સાથે કહેવું જોઈએ કે – ‘આ ઉપદેશ તમારા માટે છે, બીજાનું એનાલિસિસ કરવા નહિ...’ બીજું કોઈ તકતી માટે દાન કરતું હોય, તો તેના દાનને જોજો – તેની અનુમોદના કરજો. તકતીની લાલસાને લઈને દુર્ભાવ/નિંદા ન કરતા. તેનામાં કષાય છે, તેમ આપણામાં ય છે જ.. એકના બદલે બીજો હોય. અને કદાચ તેનામાં વધુ કષાય હોય તો પણ એવું જ વિચારવું કે – ‘હજી ધર્મની આરંભિક કક્ષા છે. દાનધર્મ શીખ્યો છે, પણ નામનાની કામના છૂટી નથી. દરેક જીવની કક્ષા જુદી જુદી હોય... નીચલી કક્ષામાં અમુક દોષો હોય જ, તેથી તેની નિંદા

ન કરાય.'

આપણે, શું કરવા જેવું છે ? શું છોડવા જેવું છે ? એ જ વાત પ્રધાનપણે કહેવી. શું ખોટું/સાચું ? વગેરે રૂપે કહેવામાં અનર્થની સંભાવના છે. અને સાચા/ખોટાપણું તો કક્ષાવિશેષે બદલાતું હોવાથી; આપણી વાત ખોટી પણ હોઈ શકે છે.

કોઈ તેવા પ્રશ્ન કરે તો પણ સ્પષ્ટ કહેવું – 'તમારે શું કરવું ? તે જાણવું હોય તો પૂછો. બીજાનું એનાલિસિસ કરવા માટે વ્યાખ્યાન નથી. તેમાં તમારું આત્મહિત નથી.'

પ્રશ્ન : સદ્ગુરુનો નિર્ણય કરવા કોઈ પૂછે તો ?

ઉત્તર : મારે કેવા ગુરૂને સમર્પિત થવું ? તેવી વાસ્તવિક જિજ્ઞાસા હોય, તો શાસ્ત્રમાં બતાવેલ સદ્ગુરુના ગુણો (સંવિન્ન/ગીતાર્થ) બતાવવા. બાકી કોઈકને કુગુરૂ તરીકે સાબિત કરવાના આશયથી જ પ્રશ્ન કરાય, તો જવાબ આપવો નહિ. (પ્રગટ નિહ્વણો કે મહાવ્રતથી રહિત હોય – તે ગુરૂ નથી – તે રજૂ કરવામાં વાંધો નથી.)

આવું બધું કહેવામાં સામાનું તો અહિત સંભવે છે; ક્યારેક આપણો પણ નિંદાનો રસ પોષાતો હોય છે; ક્યારેક પોતાની કક્ષા પ્રમાણેનો ધર્મ કરનારને ઉતારી પાડવામાં મૃષાવાદ પણ થાય, કોઈક જીવો ધર્મભ્રષ્ટ પણ બને.

હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં, વિધિરસિકતા ત્રીજી દષ્ટિમાં બતાવી છે. તેનો અર્થ એ થાય કે પહેલી બે દષ્ટિમાં વિધિરસિકતા ન હોય. એટલે નક્કી થાય કે વિધિમાં આળસ કરનાર પણ પહેલી બે દષ્ટિમાં આવેલ હોઈ શકે. તેમને 'ખોટા' શી રીતે કહેવાય ?

અનુપ્રેક્ષાઓ

- ગ્રંથરચનામાં તત્ત્કાલીન લૌકિક આચારો – સાહિત્ય વગેરેની છાપ હોય.. અન્ય સાહિત્યમાં જેવી ઉપમા-અલંકાર વગેરે જોવા મળતા હોય, તે ગ્રંથમાં આવે.. લૌકિક આચારોની વાત, કથાઓ-દષ્ટાંતોમાં આવે.
- સંવિન્ન ગીતાર્થનું જે આચરણ, પોતે/બીજાએ પ્રમાણિત કર્યું હોય તે જ અનુકરણીય છે. તેમના પ્રમાદથી થયેલ આચરણ અનુકરણીય નથી. વર્તમાન સંવિન્ન – ગીતાર્થ, મુહપત્તિના ઉપયોગ વિના બોલતા હોય, તો તે પ્રમાદ જ છે – અનુકરણીય નથી. તેઓ સ્વયં પણ તેને અનુકરણીય માનતા-કહેતા નથી. પ્રમાદરૂપે કબૂલે છે. બીજા ગીતાર્થો પણ તેમ જ કહે છે.
- જે ઔદાયિક ભાવ પણ શાસન-પ્રભાવનામાં સહાયક હોય, તેમાં જો માનકષાય સંજવલન કક્ષાથી ઉપર ન જતો હોય, તો ઉપાદેય છે.

બાકી તો પ્રવચનથી, તપશ્ચર્યાથી.. પણ માનકષાય સંભવિત છે જ. લગભગ અનિવાર્ય છે.

તપસ્વી મહાત્માના સામૈયાની વાત શાસ્ત્રોમાં છે જ. મહોત્સવપૂર્વક પદપ્રદાન વગેરેની વાત પણ છે જ.

- જે ભૂલ પ્રત્યે કોઈ ધ્યાન દોરે તો તરત જ કબૂલે – તે જ્ઞાનાવરણના ઉદયજન્ય અનાભોગ છે..

કોઈની ટકોર પર બચાવ-દલીલ કરે તો મોહનીયનો અંશ પણ તેમાં રહેલો છે.

- પરંપરા બદલી શકાય, તોડી ન શકાય. બદલવા માટે બહુ-ગીતાર્થોની સંમતિ અનિવાર્ય છે. તે ન મળે ત્યાં સુધી જાહેરમાં તેનું ખંડન પણ ન થાય. અન્ય ગીતાર્થો સામે વિચારણા માટે રજૂઆત થઈ શકે.. તેમાં પણ 'ખોટી છે' તેવા શબ્દો વાપરવાના બદલે 'તેમાં અશુદ્ધિ છે' તેવા શબ્દો વાપરવામાં તેને આચરનાર પૂર્વપુરૂષો પ્રત્યે બહુમાન જળવાય છે.

- અનુભવ ન હોય તો વિરુદ્ધ નયની વાત વિચારીને, બેલેન્સ કરવાની વૃત્તિ આવતી નથી – એક જ નયની પ્રરૂપણા થઈ જાય છે.

એટલે અનુભવજન્ય પરિપક્વતા આવ્યા વિના સર્જનમાં પડવાની ઉતાવળ કરવા જેવી નથી.. તેમાં સ્વ-પરના અહિતની સંભાવના ઘણી મોટી છે.

- સાતમે ગુણસ્થાનકે પણ રાગ-રૂપ પ્રમાદ તો છે જ, સંજવલન કષાય છે જ. પણ તે વ્યક્ત થાય તેવા તીવ્ર ન હોય. એટલે અપ્રમત્ત કહેવાય છે.
- 'આ ગૌતમસ્વામી જેવા છે..' એમ કહેવામાં મૃષાવાદ, પૂર્વ-મહાપુરૂષની આશાતના વગેરે દોષ સંભવે છે.

'આમને જોઈને ગૌતમસ્વામી યાદ આવી જાય' એમ કહેવામાં તે બધા દોષો ટાળીને પણ ધારી અસર ઉપજાવી શકાય છે.

- તમારી ભૂલ બીજાને કહું – તે તો નિંદા છે.

તમારી ભૂલ તમને કહું – તે તમને ઉતારી પાડવા / મારી જાતને ઊંચી / સાચી સાબિત કરવા કહું – તે અહંકાર છે, તિરસ્કાર છે.

પણ તમને સુધારવાની હિતબુદ્ધિથી કહું, તે તો કરૂણા છે.

સદા વિરોધ કરનારાઓ ભૂલ કાઢે, તેની તો ઉપેક્ષા જ યોગ્ય છે.

- મારા વડીલો મારા માટે એમ કહે કે 'કહ્યું માને છે – સ્વીકારે છે' એ મારા માટે મોટામાં મોટું સર્ટિફિકેટ છે.

પ્રશ્ન: આપણે પણ ગીતાર્થ હોઈએ, આપણને સ્પષ્ટ જણાતું હોય કે પદાર્થ જુદો છે, વડીલ જુદું કહે છે – તો સ્વીકાર શી રીતે થાય?

ઉત્તર: આપણાં કરતા વડીલની ગીતાર્થતા વધુ સૂક્ષ્મ છે, અનુભવ ઘણો વધુ છે, બુદ્ધિ વધુ પરિપક્વ છે – એવું માનીએ તો સ્વીકાર થાય.

આપણે સર્વજ્ઞ નથી – પૂર્ણ નથી – ભૂતકાળમાં જે માનતા હતા, તે ખોટું હતું – એવું અનેકવાર આપણને સમજાયું છે. તો આજની આપણી માન્યતા પણ ખોટી હોઈ જ શકે છે.

- શિષ્ય ‘મારું કહ્યું નથી માનતો/કરતો’ – એ માટે કષાય જાગે, તે તો અહંકાર છે. ‘પ્રભુની આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે – પોતાના આત્માનું અહિત કરે છે.’ એ માટે કષાય જાગે – તો તે પ્રશસ્ત છે. હા, તે પ્રસંગ પત્યા પછી વાત્સલ્ય અખંડ રહેવું જોઈએ. અને ‘મારી વાત સાચી હતી પણ ઉગ્રતા ખોટી હતી.’ તેવી હાર્દિક કબૂલાત જોઈએ..
- જો હું એમ માનું કે “હું પણ જ્ઞાની-ગીતાર્થ છું. અને ગુરુદેવ/વડીલ ભલે ગમે તે કહે – મને જે સાચું લાગે, તે જ બરાબર છે..” તો પછી મારા શિષ્યો પણ આવતીકાલે એમ જ વિચારશે... આમ સ્વચ્છંદ થવાનું જ હું શીખવાડી રહ્યો છું. મારે જો શિષ્યોને ગુરુપરતંત્ર બનાવવા હોય, તો પહેલાં મારે ગુરુ-પરતંત્ર બનવું પડે – આલંબન આપવું પડે.
- સંક્ષેપરૂચિવાળાને ટૂંકમાં કહીએ તો સમજી જાય – એટલે તેને જવાબદારી સોંપાય – લાભ મળે.

વિસ્તારરૂચિથી સમજાવતા આવડે તે વિસ્તારરૂચિવાળાને ભણાવી શકે.

- સ્નેહ ન હોય તો બીજાની પ્રગતિની ઈર્ષ્યા આવે, જે નિંદા વગેરેમાં પરિણમે. તે સ્વ-પર અને શાસન – સહુને નુકસાનકારી છે. એટલે સંવિગ્રો વચ્ચે સ્નેહ રહે, તે અનિવાર્યપણે જરૂરી છે.
- વિરાધના કરતા નિષ્ફુરતા વધુ ભયંકર છે. એટલે જ, કેટલાક કાર્યો ગૃહસ્થ પાસે જ કરાવાય છે (તેમાં વિરાધના વધતી જ હોય છે); પણ પરિણામ નિષ્ફુર થવા દેવાતા નથી.. પરિણામની નિષ્ફુરતા તો વ્યક્તિ-વ્યક્તિએ બદલાઈ શકે. ત્યાં, સમુદાયમાં તો વડીલની મતિ પ્રમાણે ચાલવું પડે. ત્યારે વડીલની મતિને ન સ્વીકારે, તે સમુદાયમાં રહી ન શકે.
- જયા પરંપરાએ પણ સંયમ કે સંવિગ્રપાક્ષિકતા હોય, જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ સંભવિત હોય – તે જ ભક્તિ છે.

તેવું ન હોય ત્યાં કર્તવ્યપાલન – ઔચિત્યપાલન કરવાનું છે.

- ઉત્સર્ગરૂચિ ફરજિયાત છે, પણ ઉત્સર્ગનો આગ્રહ નુકસાનકારી છે. આત્મવિરાધના કે શાસનહીલનામાં પરિણમે, અપવાદ આચરનારા પ્રત્યે દુર્ભાવનું પણ કારણ બને.

- શાસ્ત્રના અર્થઘટનોમાં વડીલો સાથે અભિપ્રાયભેદ હોય, તો વિચારણા સંભવે છે. જો કે, તેમાં પણ વડીલોની વાત સ્વીકારવાનું સમર્પણ જોઈએ જ. પણ પરંપરામાં તો વડીલોની મતિ જ પ્રમાણભૂત બને. એટલે 'ઉજ્જેહી કઈ ગણવી ? કઈ નહીં ?' તે ચર્ચાનો વિષય નથી. સમુદાયના વડીલો જે કહે, તે કરવાનું.
- આપણાં ધર્મની મહાનતા પ્રસ્થાપિત કરવા અન્ય ધર્મગ્રંથોની સહાયતા લેવી, તે ટૂંકી બુદ્ધિ છે. પ્રભુશાસનની મહાનતા, તેના અકાઠ્ય સિદ્ધાંતો અને પદાર્થની રજૂઆત દ્વારા જ પ્રસ્થાપિત કરવી જોઈએ.
- કોઈપણ રીતે, અન્ય ધર્મ-ધર્મગ્રંથ-ધર્મસ્થાન વગેરેની મહાનતા પરોક્ષ રૂપે પણ વ્યક્ત ન થાય, તે સાવધાની રાખવી જરૂરી છે.
- અસદ્ભૂત ગુણો કહેવાથી, જે જાણતા હોય કે 'હકીકત આવી નથી.' તેમને અવિશ્વાસ ઊભો થાય. પછી બીજા ગુણો માટે પણ તેવું જ હશે - તેવું માને. આગળ જતાં શાસ્ત્રમાં પણ તેવું જ હશે - તેવી માન્યતા ઊભી થાય.
- મોહનીયનો ક્ષયોપશમ તો સાધુ થવાની પાત્રતા છે. પરોપકાર માટે વિશિષ્ટ મોહનીયનો ક્ષયોપશમ તો જોઈએ જ, જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ પણ જોઈએ. તે ન હોય તો 'વુત્તું પિ તસ્સ ન ખમ્મં, કિમંમં પુણં દેસણં કાઠં ?' ફરજરૂપે આવી પડે, તો માર્ગાનુસારિતા, વૈરાગ્ય, ભક્તિ વગેરેનો ઉપદેશ અગીતાર્થ આપે, તે અપવાદરૂપ છે.
- સમકિતી, સામાયિક લે, તો પાંચમા ગુણકસ્થાનકે આવી જ જાય, તેમ લાગે છે. કારણકે ૪૮ મિનિટ માટે તો પાંચે અણુપ્રતો છે. જો બાર મહિના માટે વ્રત લેનારને પાંચમું ગુણસ્થાનક આવી જાય, તો ૪૮ મિનિટ માટે લેનારને કેમ ના આવે ? હા, તે સામાયિકમાં - 'પાપ નથી જ કરવું' - તેવો અધ્યવસાય જોઈએ.
- સમકિતી દ્રવ્યવિરતિ સ્વીકારે તો ડહું/ઝમું ગુણસ્થાનક આવી જ જાય. દ્રવ્યવિરતિનો અર્થ માત્ર વેશ-આચાર નથી, પણ મહાવ્રત છે. મહાવ્રતના સ્વીકાર-પાલનની પરિણતિ સમજવાની છે. એટલે જ મિથ્યાત્વીની ઉત્કૃષ્ટ ગતિ લ્હમું ગ્રૈવેયક હોવા છતાં સમકિતી શ્રાવકની બારમો દેવલોક જ છે. કારણકે તેને દ્રવ્યવિરતિ હોતી નથી. હોય તો સાધુ જ બને, જેની ઉત્કૃષ્ટ ગતિ મોક્ષ છે.
- સ્તવન-સજ્ઞાય, ૧૦૦ વર્ષ જૂનાં હોય તે જ કેમ માન્ય ગણાય ? જો તેની રચનામાં અશુદ્ધિ હોય, તો ૧૦૦ વર્ષના ગાળામાં ગીતાર્થો દ્વારા પરિમાર્જન

થઈ જાય કે અમાન્યરૂપે ઘોષિત થઈ જાય.

- વિવેક સર્વત્ર જરૂરી છે.

‘નમસ્કાર’ પૂર્વે પણ કોને ? (ગુણવાન્ ને જ) તેનો વિવેક જરૂરી છે.

સ્વાધ્યાયમાં પણ કાળવેળા, અસ્વાધ્યાય છોડવાના છે.

ઉપદેશ રહસ્યમાં વિચારવંતને જ વિશિષ્ટ ફળ બતાવ્યું છે. ધર્મબિંદુમાં નિર્જરા વિવેકને જ બંધાયેલી બતાવેલી છે.

- પદાર્થ-વાક્યાર્થ-મહાવાક્યાર્થ-ઐદંપર્યાર્થ એ ચાર, માત્ર ચરણકરણાનુયોગમાં - વિધિ/નિષેધ જણાવતાં વચનોમાં જ સમજવાના છે.

તેમાં અંતિમ ઐદંપર્ય - જે ‘આણા ધમ્મો’ કહ્યું, તે તહ તહ પર્યટ્ટિયવ્વં, જહ જહ રાગદોષા લહું વિલિજ્જંતિ । રૂપ જ સમજવાનું છે.

ચરણકરણાનુયોગમાં એ એક જ સિદ્ધાંત છે. બાકી જે આસવા તે પરિસવા રૂપ સ્થાહ્લાદ છે.

- અલ્પદોષ-બહુગુણકર્મ ઉપાદેય છે, એમ નથી જણાવ્યું;
અસંભવિવારણ-અલ્પદોષ અને બહુગુણવાળું કર્મ ઉપાદેય બતાવ્યું છે.
તેનો પરમાર્થ એ છે કે કાર્યમાં કયા દોષોની સંભાવના છે ? તે વિચારવું, અને તેના વારણના શક્ય પુરૂષાર્થ કરવા. તે ન કરાય તો કેટલાક જીવોનું અહિત, જે નિવારી શકાય તેમ હતું, તેમાં નિમિત્ત બનવાનો દોષ આવે. એટલે પ્રવચન-લેખનમાં જ્યાં એક નયની પ્રરૂપણાથી કેટલાક જીવોને પ્રતિપત્તિની સંભાવના હોય, ત્યાં બીજા નયની વાત અવશ્ય જણાવવી જોઈએ.

- સંવિગ્ન-ગીતાર્થની સામે પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરી શકાય.

પણ તેનો આગ્રહ રાખીએ તો

- તેમની સંવિગ્નતા-ગીતાર્થતા પર અશ્રદ્ધા
- પોતે વધુ ગીતાર્થ છે, તેવી માન્યતા
- દષ્ટિરાગ
- સ્વચ્છંદમતિ

વગેરે જ વ્યક્ત થાય છે.

તે તેમની આશાતના રૂપ પણ છે.

- સર્જન શેના માટે કરવાનું ?

બીજા જીવોને થતો લાભ, આપણા માટે ગૌણ ફળ છે. પ્રધાન ફળ તો આપણાં જીવમૈત્રી(કરૂણા) ગુણનો વિકાસ છે. જો સામે રહેલા આશ્રિતો/સહવર્તીઓ કે

જિજ્ઞાસુ શ્રાવકોની ઉપેક્ષા કરીને સર્જન થાય, તો તેમાં કરૂણા ગુણ વિકસે ખરો ? કે પ્રત્યક્ષની ઉપેક્ષાને કારણે નિષ્કુરતા આવે ?

એટલે પ્રધાનતા અધ્યાપન/પ્રવચનની જ છે. અને ગ્રંથોના સર્જન કરતાં ગ્રંથકારોનું સર્જન, ઘણો મોટો પરોપકાર બની શકે છે.

- પ્રભુની દેશનામાં આડંબર છે, પણ તે આડંબરથી ખેંચાયેલાને પછી જિનવાણી રૂપ તત્ત્વ અપાય છે. તેના માટે જ આડંબર છે.

વર્તમાનકાલીન અનુષ્ઠાનોમાં આડંબર કર્યા પછી, આડંબરથી ખેંચાયેલાને તત્ત્વ પીરસાય છે ખરું ?

ઘણીવાર તો ખેંચાઈને આવેલાની સંખ્યાને જ અનુષ્ઠાનની સફળતા માની લેવાય છે.

નથી લાગતું કે આપણે ભીંત ભૂલ્યા છીએ ?

- શ્રેષ્ઠ શાસનપ્રભાવના કઈ ?

શ્રદ્ધા-આચાર-પરિણતિ સંપન્ન સાધુઓ તૈયાર કરવા. શાસન તેમનાથી જ ચાલે છે.

ક્યારેક તેવી શ્રદ્ધા-પરિણતિ ન હોય, તો પણ આચારસંપન્ન સાધુઓથી વ્યવહારિક શાસન ચાલે છે.

જે માર્ગ-પંથ-સમુદાયમાં સાધુઓની સંખ્યા છે, તે જ ટકી શકે છે.

એટલે શિષ્યમોહ ન હોય તો પણ, જો ઘડવાની શક્તિ હોય તો યોગ્ય આત્માઓને દીક્ષા આપવી જોઈએ.